Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Краев

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1925 чылда үндезилеттинген ◆ № 4 (14204) ◆ 1990 чылдың январь 5, пятница ◆ Өртээ 3 көп.

БРОШЮРА КЫЛДЫР ҮНДҮРГЕН

«М. С. Горбачев. Эде тургустунуушкунуң салым-чолу — партияның чаңгыс эвинде. СЭКП ТК-ның 1989 чылдың декабрь 25-те болган Пленумунга илеткел» деп брошюра чырыкче үнген. Брошюраны Политиктиг ном үндүрер чер белеткеп үндүрген.

(СЭТА).

1990 чылдың март 4 — соңгулдалар хүнү

Бистиң кандидаттарывыс

КАЙЫЗЫ-ДАА ТӨЛЕПТИГ

Шамбалыг суурнуң чурттакчылары чолаачы Хунай-оол Донгакович Мөге-Хүреңни Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

Ол ындыг бүзүрелди канчап чедип алганыл? Бир-ле дугаарында, төлептиг күш-ажылы-биле. Ооң онаашкан үүлехерээнге ак сеткилдиг кызымааң болгаш харысалгалыын кым-даа мактаар. Ол он чыл ажыг чолаачы стажтыг, бодунга быжыглаан машина-техниказынга камныг, үрелиишкинге таварыштырбаан. Шилип алган мергежилинге хандыкшыл-биле бердинген. Хунай-оол Мөге-Хүреңниң күш-ажыл дептеринде демдеглээн мактал-шаңналдар эңдерик.

Ийи чүүлүнде, ол — үлегерлиг өг-бүлечи. Тоттуг-томааныг аажы-чаңы-биле ажы-төлүн эки кижизидип, кады өг-бүле туткан эжинге быжыг, хайыралыг чөленгиниш болул, аас-кежиктиг ажылдап, чурттап чоруур.

Хунай-оол Донгаковичиниң хөй-ниитичи идепкейлиг чоруу өскелерге үлегерлиг. Чоннуң, ниитиниң эрге-ажыы дээш хуузунда шын шиитпирни кандыг-даа байдалда үндүрүп билири-биле ол чаңгыс чер-чурттугларының сагыш-сеткилинге таарышкан.

Бо соңгулда кампаниязы чаа бир үе-чадазын эртип, чоннуң күзел-бодалдары дээш кандыг-даа айтырыгларны шиитпирлээринден чалданмас дидим тура-соруктуг, ажыл-агыйжы кижилерни кандидат кылдыр депшиткен. Ындыг эки шынарлар Хунай-оол Мөге-Хүреңде бар дээрзинге шамбалыгжылар чигзинмейн турар.

«Шамбалыг» совхозта чыл-чылы-биле шиитпирлеттинмейн келген айтырыглар Хунай-оолду дүвүредип чорууру билдингир. Бир-ле дугаарында, харылзаа талагы-биле хомудалдар удаа-дараа үнүп турар. Телефон үрелип, радио ыттавайн баар. Кол-ла чүве — телевизор программазы долузу-биле көргүстүнмейн турар. Суурже агаар чаягы киирер бедик адагаш чагыны тудары негеттинип келген. Суур арга эдээнде турза-даа, чурттакчылар бажың-балгат-биле четче хандыртынмаан. Уруглар албан черлери чедишпес. Өске черлерден келгеннер хонар аалчылар бажыңы туттунмаан. Малчыннарның социал байдалын өскертип, оларның амыдыралын ам өөренип көөр апаар.

Шамбалыг суурга депшидилге хуралы чоруп турда, ийи дугаар кандидатурага совхоз директору Оттук-оол Бопукайевич Ондар Тыва АССР-ниң улус депутадының кандидадынга кирерин хөй бадылаашкынны алган. Ынчангаш 7 муң соңгукчулуг Шамбалыг № 81 соңгулда округунга депутаттың чаңгыс мандады дээш бодүүн ажылчын — дуржулгалыг чолаачы дагдыныкчы Хунай-оол Мөге-Хүрең-биле ооң мурнунда кол мал эмчизи турган, тускай дээди эртемниг, бир чыл хире совхоз директорлаан аныяк удуртукчу Оттук-оол Ондар эде тургустунуушкуннуң чаа үе-чадагында кымны бадылзарын чүгле соңгукчулар билир, шилип, шиитпирлээр демократчы ажык-чарлыг байдалга боттарының хууда программаларын тургузуп маргыжарлары ол. Олар кайызы-даа төлептиг.

Дамзы САЛЧАК.
(«Шынның» корр.)

ЧОНУ — ЧООРГАН

Кызыл хоорайга «гармошка» деп чассыткан-даа, чаптаан-даа ышкаш адап турарывыс хөй кижи олурар уланчылыг узун автобустар каш чыл бурунгаар коступ келгилээн. Амыдырал байдалывыстың улам экижип кел чорууруунуң көскү херечизи ол дээрзинге кым-даа маргышпас. Ындыг чаа «Икарустар» хоорай иштиниң маршруттарында элээн көвүдээн. Ылаңгыя кожа чыдар Кызыл районнуң чурттакчылары халагжыравас. Чүге дээрге ол суурнуң эң төнчү кудумчузунга киир чазактың «саралазы» саат чокка халып турар болу берген.

Ол маршруттарда кымнар ажылдап турарыл? Аңаа харыы кылдыр бөдүүн чолаачы Виктор Павлович Кусаковтуң адын бир дугаарында адап болур. Хоорайга автобус чолаачылаары амыр эвес, аажок чымыштыг. Даң халазы-биле деңге туруп, ажылче-даа үнер, орай дүне-даа аал-оранынга могап-шылаан чанып келир.

Виктор Кусаковтуң төрүттүнген чылы — 1943 чыл. Аныяк чалыы чылдарында чолаачының мергежилинге өөренип алган. Хүлээнген ажылын хандыкшыл-биле кылып чоруур, кандыг-даа даалганы чажам дивес күүседир. 1981 чылдың январьдан эгелеп пассажирлер АТБ-зинге ажылдап кирген. Бо чылдарның дургузунда бодунуң чүгле эки талаларын көргүзүп, кызымак ажылдап келген. Хоорай автобустарынга пассажирлер сөөртүп чоруп турганш, чаңгыс-даа ээлчегден озалдап көрбээн. Сөглээн сөзүн эш-өөрүнүң мурнунга тудуп шыдаар, бодунга негелделиг, быжыг туруштуг.

Пассажирлер АТБ-зиниң коллективи Виктор Кусаковту Кызыл хоорай Совединиң улус депутадының кандидадынга депшиткен.

— Март 4-те болур соңгулдалар хүнүнде чедиишкинге бүзүреп болур силер бе? — деп айтырыгга ол мынчаар харыылаар.

— Чаңгыс округта начальнигивис Виктор Васильевич Бойко-биле кады 7 кижи бар бис. Бир-тээ, чолаачы кижи болганымда, берге айтырыглар тургустунуп келири чугаажок. Ынчалза-даа эде тургустунуушкуннуң хүннеринге чедир амыдырал чаңгыс аай турган болгай. Ам көрүңер даан: шупту чүве дажыг хем дег, эриин ажып шимээрген, шимчеп, көдүрлүп эгелээн. Чон боду бодап, угаап кирипкен. Амыдыралды экижидери аажок берге чоруп турар. Ол хирезинде-ле, бичиилеп бурунгаарлап чоруп орар бис. Мээң кандидатурам эртпейн-даа барза, чоннуң чоон оруун эдерери билдингир болгай. «Чону — чоорган, хөйү — хойлең» деп чүве ол ыйнаан.

ЧУРУКТА: «Икарус» чолаачызы Виктор Кусаков. Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

БОТТУГ ЧУГААЛАЖЫЫШКЫН БАЙДАЛЫНГА

Кемерово областың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң болгаш ол черге бот-орулга-чарылганы шиңгээдириниң айтырыгларын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң январь 2-3-те болган хуралынга чугаалашкан.

Хуралдың ажылынга СЭКП Кемерово обкомунуң бирги секретары А. Г. Мельников, облкүүском даргазы А. Ф. Лютенко, ол областа ССРЭ-ниң улус депутаттары, ССРЭ-ниң болгаш РСФСР-ниң чамдык министерстволарының болгаш ведомстволарының удуртукчулары киришкен.

ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1989 чылдың август 3-те хүлээп алган доктаалының күүсеттинип турарының дугайында айтырыг хуралдың кичээнгейиниң төвүнге турган.

Хуралды даргалап эрттирген ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының бирги оралакчызы Л. А. Воронин чурттуң улуг үлетпүрлүг ол девискээриниң экономиказын экижидер база областы бот-орулга-чарылгаже шилчидер талазы-биле программада элээн тодарадыышкыннарны киргенин дыңнаткан.

Областың ажылчы чонунуң төлээлекчилериниң айтырыгларынга министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары харыыны берген. Программада көрдүнген элээн хөй айтырыглар шиитпирлеттинген болгаш оларның чамдыктары күүселдеде туруп турар. Чижээ, ажыл төлевириниң, даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгадан кирген валюта акшаның чамдык кезиин областа арттырып бээриниң, экология, хандырылга болгаш социал программаны акшаландырары дээш оон-даа өске айтырыглар шиитпирлеттинген.

Областың социал-экономиктиг хөгжүлдезинде тургустунуп кээп турар айтырыгларны дүрген шиитпирлээр дээш, ооң ажылчы чону болдунар-ла хемчеглерни ап турар. Ындыг болзажок айтырыг бүрүзүн төпте министерстволар болгаш ведомстволар-биле шиитпирлеп дутуржурунга хөй үе үнүп, ажылга саат ужураштырып турарын хуралдың киржикчилери демдеглээн. Областы девискээр аайы-биле бот-орулга-чарылгаже шилчиткени-биле холбаштыр моон соңгаар ындыг чүүлдер турбас апаар. Кузбасс талазы-биле тускай программа удавас хүлээп алдынар.

Кемерово областа ССРЭ-ниң улус депутаттары соңгукчуларының кол-кол чагыгларының дугайын тодаргайлааш, областың бот-башкарылгазын калбартып эгелээн соонда, ук девискээрниң бүгү адырларында чидиг айтырыгларның дүрген шиитпирлеттинип эгелээнин демдеглээннер. Элээн хөй айтырыгларны кандыг янзылыг шиитпирлеп болурунун аргалары амгы үеде тодараттынган. Оларның күүселдезин чедип алыр болза, область чурттуң хөгжүлдезиниң ортумак деңнелинге чеде бээр.

Кузбасска чоокку хүннерде элээн хөй министерстволарның болгаш ведомстволарның удуртукчулары чеде бээр. Оларның киржилгези-биле Кемерово областың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң келир үедеги программазының кол көргүзүтлери тодараттынар.

(СЭТА).

Үндезин реформа оруу-биле

БҮДҮРҮЛГЕ ПЛАНЫ ЫНЧАН ЧАҢГЫС ААЙ АПААР

Хову ажылы доостурга, аңаа ажыглаан көдээ ажыл-агыйның машиналарын тургузуп, совхозтарның инженер-техниктиг ажылдакчылары база бир харысалгалыг ажыл — техника септелгезинче кириптерлер. Сүт-Хөл районда Карл Маркс аттыг совхоз бо чылын Кызылдың септелге-техниктиг бүдүрүлгези-биле керээни чарып, аңаа Т-150 маркалыг ийи тракторну, ГАЗ-53 маркалыг дөрт база ЗИЛ-157, УАЗ-452 автомашиналарны септедир. А совхозтуң баазазынга септелге ажылы мооң мурнунда чылдарга бодаарга, эки болур ужурлуг. Чүге дээрге бисте ажыл-агый аргазы-биле септелге мастерскаязын тудуп турар. Ону удавас ажыглалга киирер. Дарганның дежү, масказындан өске кандыг-даа нарын дериг-херексел турбаан черге амгы үениң чаа дериг-херекселин дериптер болза, моон соңгаар септелгениң темпизи шапкынчыыр, ында ажылчыннарның ажылдаарынга таарымчалыг апаар. Септелге чорударының хуусаазы болгаш шынары боттарывыстан хамааржыр. Ынчалза-даа мени артык кезектер-биле хандырылганың айтырыы дүвүредип турар.

Республиканың барыын зоназының ажыл-агыйларын артык кезектер болгаш курлавырлар-биле Чадаананың материал-техниктиг баазазы хандырып турар. Ынчалза-даа часкы, күскү сезоннар үезинде артык кезектер болгаш өске-даа херектиг чүүлдер ужун хөй удаа Кызыл баар апаар. Аңаа баргаш даргалар-биле (А. Шиганов, М. Брацун) дугуржуп, ажыктыг үе-шакты чарыгдап турган, херегтээн артык кезээнни алзыңза алыр сен. Ол бүдүн машина чүъгү эвес, а бичии үүрмек чүве болур. Ынчап кээрге, хей-ле черге кывар чүүлдү, машинаны ажыглаар. Чадаана баазазында артык кезектер шуут чок боор-дур. Ооң директору Г. Фаткулинден негелде тургузуп, айтырарга мынчаар харыылаар: «Баазаның материал-техниктиг хандырылгазы чавыс. Херектиг артык кезектер бүрүн турбас. Ынчангаш совхозтарның база өске-даа организацияларның чагыын ёзугаар Кызылдан удур сөөртүкеш, ынчап сайгарып турар бис».

Харыыга хамаарыштыр бөдүүн сайгарылгадан кылып көрээлинер. Чадаанадан беш районнуң 24 совхозу, беш автобүдүрүлге, септелге-техниктиг баазалар болгаш бичии хемчээлдиг албан черлери, организациялар хандыртынып турар. Оларның чагыглары янзы-бүрү. Ынчангаш оларны үезинде күүседип шыдавайн турар. Бо талазы-биле айтырыгны 1988 чылда (ынчан Агроүлетпүр комитеди турган) көдүрүп турган. Комитеттиң төлээлери совхозтарда байдалды көрүп кээп, хандырылга талазы-биле айтырыгны шиитпирлээрин аазап турганнар. Ынчалза-даа хандырылгада кандыг-даа экижиишкин болбаан.

Бо бүгү четпестерни эдериниң талазы-биле мээң хууда саналым мындыг. Чадааның баазазын Кызылдың материал-техниктиг баазазының салбыры кылдыр эде тургузар. Ынчап барганда, бүдүрүлге планы чаңгыс аай апаар болгаш Чадаанадан-даа, Кызылдан-даа бараан сайгарарга, ылгал чок болур. Бо таварылгада ук баазаларның хандырылгазы экижиир, 200-300 километр черже автомашиналарны чүък чокка ажыглаар чоруу эвээжээр.

Хандырылганы экижидер талазы-биле айтырыгны өөренип көрүп, ону экижидери-биле баазаларның удуртукчулары, агроүлетпүр каттыжыышкынының тускай эртемниглери, совхозтарның директорлары, инженер-техниктиг ажылдакчылар-биле сүмележип, үре-түңнелдиг шиитпирни дарый үндүрери чугула.

Александр ООРЖАК.
Карл Маркс аттыг совхозтуң кол инженери.

МЕДЭЭЛЕР

АЖЫР КҮҮСЕТКЕН

«Тыва сүт» комбинады 1989 чылдың бүдүрүлге планын ажыр күүсеткен. Кызыл хоорайның аъш-чем магазиннериниң негелдезин ёзугаар оларга сүт аймаандан кылган продукцияны бүрүнү-биле чедирген. Бараан продукциязын 102,2, сүт бүдүрерин 105,7 хуу күүсеткен.

Людмила ФЕДОРОВА.

ЧАА БАЖЫҢНАР

Тыва АССР-ниң Культура министерствозунуң талазындан «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны күүседир дээш 1989 чылда хемчеглерни ап келгенинниң түңнелинде, Эрзин, Барыын-Хемчик болгаш Каа-Хем районнарның төптеринге культура ажылдакчыларынга ийи аал ишти чурттаар бир-бир бажыңнарны туткан. Кызыл хоорайда уран чүүл училищезиниң башкыларынга бир бажыңны ажыглалга кииргеn.

Тожунуң Адыр-Кежиг суурга Культура бажыңын база Кызыл-Мажалыкка 500 олуттуг Культура бажыңын туткаш, ажыглалга кииргеn.

* * *

Эрткен чылын «Улуг-Хая» совхозтуң тудугжулары барык 500 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылыр планныг турган. Олар ол даалгазын күүседир дээш бир демниг ажылдаан.

«Чурттаар оран-бажың — 2000» программаны боттандырар сорулгага улуг үлүүн киириштирбишаан, тудугжулар 10 бажыңны тудуп эгелээн. Олар чаңгыс аал чурттаар 4 бажыңны малчын коданнарга, а алдызын Ийи-Тал, Хайыракан суурларга тудар турган. Сөөлгү алды бажыңга он ийи өг-бүле чурттаар кылдыр төлевилээн. Тудугжулар ол объектилерни Чаа чыл бүдүүзүнде ажыглалга кииргеннер.

(Бистиң корр.).

46 ТОННА КӨВЕЙ

Кызылдың эът комбинадының коллективи Чаа чыл бүдүүзүнге чедир 7546 тонна эътти хүлээп алган. Планнап турганындан ол 46 тонна көвей болган. Колбаса бүдүрерин 3306 тоннага боттандырган. Бо көргүзүг талазы-биле планын 6 тоннага ажыр күүсеткен. Комбинат чыл дургузунда 410 муң рубльдиң арыг орулгазын киирип алган.

Национал аъш-чем белеткээр цех комбинатка каш айлар бурунгаар ажылдап эгелээн. Кыска үе дургузунда ол цехтиң кежигүннери 79 муң рубльдиң продукциязын бүдүрген. Ону кылыры ам-даа улгаттынып турар.

Коллективтиң күш-ажылчы чедиишкининде хоочуннарның киирген үлүү улуг болган. Бистер хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылдап келген кижилерни чоргаарал-биле адап турар бис. Ам оларның чамдыктарын маңаа киирейн. Мал согар цехте Полина Коробейникова, Олег Допуужук, Тамара Күжүгет, Делгермаа Ховалыг, колбаса бүдүрер цехте Василиса Маршилова, Галина Хлапова, ыштаар цехте Борис Лопсан, Елена Монгуш олар ажылга бедик харысалгалыг, продукцияны шынарлыг кылып өөренгени-биле өскелерден ылгалып, мурнакчыларга санадып турар.

Александра КОНГАР.
Кызылдың эът комбинадының улуг экономизи.

КАШПАЛДА ЧАҢГЫЛАР

Чоокта чаа бистиң Тоолайлыгга малчыннарның киччээл хуралы болган. Черле ындыг чаңчыл ёзугаар малчыннар чыглып кээп, айда бир өөренир. Ооң соонда шала кежээликтей манагзаанывыс аалчылар келди.

Ол үеде бааза-даа хөлзээзинниг-ле болган. Кижи бүрүзүнүң сеткил-хөөнүнүң көдүрлүлчээ кедергей. Кашпал иштинге Бай-Тайга районнуң «Мөңгүлектиң сыры» ансамбль аалдааш барган. Мен мону көрүп оргаш, Төрээн Тывамның оолдарын магадап ханмадым. Шаандакы ажай-буурул тыва чоннуң човулаң-хинчээн чидирип, хөрек-чүрээн, сагыш-сеткилин часкарып, тайгазынга салып чораан сыгыт-хөөмей, каргыраазын кызаа хемге салыптарга, хая-дашта, арга-эзимге чаңгылаңып чоруй баар аянын магадапла ханмас. Беш-ле борбак кижиден тургустунган болзажок, бо ансамбль бир шак үе иштинде үргүлчүлээн. Сыгыт-хөөмей, каргыраа — уран чүүлдүң бир нарын хевири. Ону күүседири кончуг берге. Ынчалзажок аалчыларның номер бүрүзүн күүседип турары хостуг, делгем, чоргаар, чараш.

Ылаңгыя А. Өпейниң, И. Сандыр-оолдуң күүселделери солун. База шаандакы аңчыларның тайга-сындан колданып, оран-таңдызынга йөрээл салып, чалбарып турарын көрүп олурарга, ёзулуг-ла бурунгу өгбелеривистиң ажыл, амыдыралы, аажы-чаңы, аян-шинчизи каракка чуруттунуп кээр.

Черле ынчаш ансамбльди «Мөңгүлектиң сыры» дээни кижи бодап олурарга, кончуг ханы утказыг. Сырыңайнып чаштап, дамчып чорзун, хөрлээлезин дээн хевирлиг. Ынчангаш өөскүдүкчүлери соруктуг бо оолдарга малчыннар өөрүп четтиргенин сөглээш, орук-суур челиишкинниг, омак-хөглүг чоруурун күзээш база бир аалдап кээрин чалаан.

Зоя АКААЖЫК.
Мөңгүн-Тайга район.

Көдээ тудугларда

МЕХАНИЗМНЕР ЧЕТЧИР БОЛЗА

ДААЛГАЗЫН АЖЫР КҮҮСЕДИП ШЫДААР

Бай-Тайга районнуң харылзаа белдириниң, коммунал ажыл-агый бүдүрүлге эргелелиниң, тудуг-септелге участогунуң база ажыл-агыйлар аразында кежүп чоруур механизастаттынган колоннаның коллективтериниң каттышкан хуралындан Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Тээли № 32 соңгулда округундан Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр Василий Байдоосович Донгакты депшиткен. Ол дээрге ооң удурткаты коллективке база бодунга-даа улуг идегел, оларның ажыл-ижин чаңгыс чер-чурттугларының бедии-биле үнелээниниң херечизи.

Районда септелге-тудуг участогу бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Ынчангаш чыл планын ажыр күүсеткениниң бир кол чылдагааны ында. Көдээ септекчи-тудугжулар 1989 чылда ийи-ийи аал чурттаар 8 бажыңны, чурулга школазының ийи каът бажыңынга 100 муң рубль түңнүг тудуг-монтаж ажылдарын кылыр, ол ышкаш чуртталга, албан черлериниң, организацияларның бажыңнарын септээр ужурлуг турган. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, 7 млн. 600 муң рубль түңнүг янзы-бүрү ажылдарны кылыр турганш, ону ажыр боттандырган.

Шалыпчы коллективте 65 кижи бар, оларны 4 бригада, ийи звено кылдыр хувааган, тус-тузунда чөвүлелдерлиг. Хамык-ла чүүлдү билир, шиитпирлээр кол органнар ол. А бир-тээ, бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар болганда, шынар эки, темп бедик. Ол арга кандыг болур ужурлугул дээр дугайында тудугжулар кичээнгейлиг өөренген. Аныяктарны дуржулгалыгларга быжыглаан, өөредип ап турар. Карл Күжүгет, Өлчей-оол Саая, Чечек Максыр дээре дагдыныкчылар ол.

Коллективте эки чүүл болза социалистиг чарышты билдилиг организастаан. Маадыр-оол Содунам биле Аркадий Хомушкунуң бызаңчылар бригадалары 1989 чылда шылгараан. Ында комсомолчулар, аныяктар тудугнуң нарын аргаларын шиңгээдип алган. Тус-тус ажылчыннардан Николай Чамыян, Артур Ламажык, Эвилел Хертек, Александр Содунам шеверлекчилер Кылан Халбаң, Галина Күжүгет база тракторист Эрес-оол Ендан, чолаачы Александр Чамыяң олар чарышка тиилекчилер болган.

Көдээ тудугжуларның кылган ажылын доктаамал түңнеп келген. 1990 чылдың көргүзүг самбыразын баш удур-ла белеткеп, чуруп каан. Ынчангаш ажылчыннар бо чылгы сорулгазын билир. Кандыг-даа ажылга камналга кол черни ээлээр. Тээлиниң септекчи-тудугжуларының камналгазы эки. «Камналга — амыдыралдың хоойлузу» деп лозунну тудуг материалдары складының мурнунда бижип каан. Ол дээрге тудугжуларга септекчилерге кичээндириг.

Коллектив кежигүннерин дүвүредип турар айтырыглар бар: чүъктү дүжүрер, чүдүрер херексел, кран, суг сөөртүр автомашина чок. Ынчангаш оларны дилеп, хөлезилеп ап, хөй үе-шакты база акша-хөреңгини үндүрүп турар. Күш-ажылдың бүдүрүкчүлүүн ол чавызадып турар. Бо хүннерде септелге-тудуг участогунуң ажылчыннары чурулга школазының бажыңының ханазын салып, улус судунуң бажыңын тудуп, ийи аал чурттаар 2 бажыңның ханазын доскан. Бо дээрге 1990 чылда доозар тудуглар-дыр.

Тээлиниң көдээ тудугжулары чыл планын ажыр күүсеткен. Шак-ла ындыг темп-биле бо чаа чылда ажылдаар сорулгалыг. Механизмнер-биле бүрүн хандырар болза, олар район төвүнүң чурттакчыларынга хөй-хөй бажыңнарны, өске-даа объектилерни тудуп, септеп берип, даалгазын база-ла ажыр күүседип шыдаар.

Седип-оол ИРГИТ.
Бай-Тайга район.

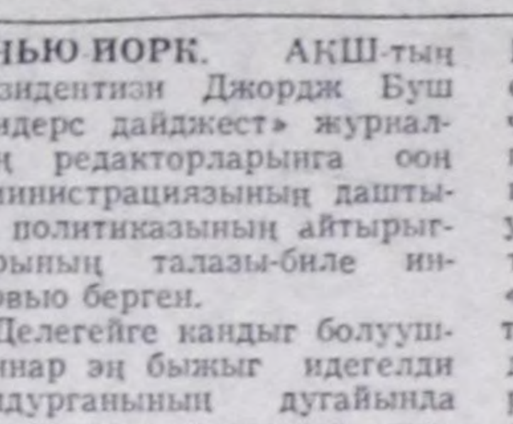

- Президент интервью берген
- Бүзүрелиин премьер-министр илереткен
- Ийи хүннүг аян-чорук

НЬЮ-ЙОРК. АКШ-тың президентизи Джордж Буш «Ридерс дайджест» журналдың редакторларынга ооң администрациязының даштыкы политиказының айтырыгларының талазы-биле интервью берген.

Делегейге кандыг болуушкуннар эң быжыг идегелди болдурганының дугайында айтырыгга харыылааш, президент: «Чөөн Европада болгаш Совет Эвилелиниң иштинде бодап четпес болгаш дүрген болуушкуннарны» айтып демдеглээн. «Мен эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг доостурун күзеп турар мен, чогум-на ооң ужурундан Совет Эвилели-биле кады ажылдажылганы күзеп турар мен» — деп, америк президент чугаалаан.

ЛОНДОН. Амгы үеде ССРЭ-ниң таваржып турар бергелери турза-даа, ССРЭ-де эгелээн эде тургустунуушкуннуң чедиишкинниг болурунга ыяк бүзүрээрин Великобританияның премьер-министри Маргарет Тэтчер илереткен. Би-би-си компанияның орус дыл кырынга программазынга совет улуска Чаа чылды холбаштыр байыр чедиргеш, ол: «силерниң улуг делгем чурттуңар чаа келген чылда чедиишкиннериниң оруунче киреринге бүзүрээр мен...» — деп чугаалаан.

ВАШИНГТОН. Төлээлекчилер палатазында демократтыг хөй кезииниң баштыңы Ричард Гепхардтка удурткан америк конгрессменнерниң төлээлери дүүн — четвергте Панамаже ийи хүннүң аян-чоруун кылып чорупкан. Оларның аңаа баарының кол-ла сорулгазы — Панамада шериг болгаш айыыл чок чорук байдалын тодарадыры, а ол ышкаш президент Эндара демократчыдылганың талазы-биле чогум кандыг чүүлдерни чедип алганын көөрү болур.

СЭКП Тес-Хем райкомунуң чедиги пленумунга райком кежигүннери — Чүргүй-оол Хомушку совхозтуң партком секретары Седип-оол Донгактың болгаш Самагалдайның долу эвес ортумак школазының директору Мөнге Чамзырынның отчёттарын дыңнаан. «Аныяктар ортузунга райком кежигүннери чүнү кылып келгенил?» деп нарын айтырыгга хамаарыштыр илеткелчилер боттарының ажыл-херээн тус-тус коллективтеринге канчаар чорудуп келгенин таныштырган.

Партийжи амыдырал

ОТЧЁТТАРЫН БЕРГЕН

Аныяктарының күш-ажылга киржилгези, бедик культуралыг коллективтерге нептерээр, оларның амыдыралынга күш-ажыл кол черни ээлээн турар ужурлуг.

Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта 402 ажылчын бар. Оларның 211-и үжен хар чедир аныяк салгал, курлавыр күш ол. Бөгүү ажылчыннарның 52 хуузу аныяктар. Оларның 146-зы комсомол кежигүннери. Бо чылын 11 аныяк кижи малчыннап болгаш саанчылап үнген. Совхозта тракторист-чолаачыларның 69 хуузу аныяктар, а Өртең сүт-бараан фермазында ажылчыннар шупту аныяк-өскен. Чаш-Тал сүт-бараан фермазында 8 аныяк кижи бар. Школада, эмнелгеде болгаш садыг-магазинде хөй кезии аныяк салгалдың кижилери болуп турар.

Райком кежигүнү Седип-оол Доңгак звеноларга, фермаларга болгаш чамдык өг-бүлелерге чедип, ужуражылгаларны эрттирген. 29 аныяктар-биле хууда ужуражылгаларны кылган. Чонбиле ижин-кара чок чугааны кылганының түңнелинде, чамдык аныяктар партия кежигүннери болур күзелин илереткен. Оларның иштинден Санаа Хая-Маадырга, Зинаида Соянга, Светлана Седип-оолга, Лидия Оюнга, Көвей-оол Монгалбиге, Анна Даашомбага, Виктор Марчынга партия организацияларының секретарьлары, оралакчылары болурун коммунистер бүзүрээн. Мария Лоозанмаа, Роза Ооржак район Совединиң депутаттары база 3 аныяк кижи көдээ Советтиң депутаттары даалгаларын ак сеткилдиг күүседип турарлар.

Кадрларны бодунуң аныяктарының иштинден өстүрер ажылды холга алган. 12 аныяк кижи совхозтуң стипендиаттары, 8 кижи дээди өөредилге черинде, 3 зоотехник, 3 инженер, 4 мал эмчизи, 1 агроном өөренип турар. Бир кижи культура институдунуң студентизи. Совхозту келир үеде удуртуп баштаар курлавыр ол-дур. Чаагай чаңчылдарны аныяктар ортузунга нептередип, оларның келир үезинге чогаадыкчы улуг ажылдар чоруттунуп турзадаа, совхоз девискээринде ажыл чок 48 кижиниң бары илереттинген. Оларның 24-ү үжен хар чедир аныяктар болган, 26 кижини ажыл-биле хандырган.

Ол совхозтуң девискээринге эрткен 11 айлар иштинде 21 кем-херек үүлгедиишкини болган, ооң 4-ү ажыттынмаан. Үүлгеттинген 16 кем-херекке 26 кижи киришкен. Оларның 16-зы аныяк кижи болган.

Үстүнде кем-херектерниң болу берген чылдагааннары янзы-янзы дээрзин партком секретары тайылбырлаан.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында 28 башкы болгаш кижизидикчи ажылдап турар. Башкылар боттарының арга-дуржулгазын ажыглап, бичии чаштарга быжыг билигни берип, чараш аажы-чаңга кижизидип турар.

Школада 5 башкы боттарының кичээлдерин ажык кылдыр чарлаан. Херелмаа Чооду, Римма Балдан, Бичи-ла Сувандии, Зоя Нурзат болгаш Екатерина Чамзырын оларның арга-дуржулгазын школада нептередип турар. Башкылар коллективиниң өөрүшкүзү болгаш чоргааралы чүден хамааржырыл? Бөгүү ажылдың көрүнчүү болур — шылчилге болгаш доозарының шылгалдаларының түңнелдери башкыларны ханы бодандырган: 8-ки класстарның 46 өөреникчизинден «4-5» демдекке 14, «3» демдекке 62, «2» демдекке 24 хуузу [illegible] кужааган.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазы Берт-Даг ортумак школазы-биле 2 чыл демнежилге ажылын чорудуп турар. Демнежилге ажылы кайы-даа школаларга солун болгаш ажыктыын көргүскен. Ийи школа баазаларынга эрттирген кичээл-эврикалар, башкыларның педагогиктиг номчулгазы, келир үениң школазы деп ажыл-херекчи оюн, тыва улустуң байырлалы Шагаа болгаш өөреникчилериниң «Чүү? Кажан? Каяа?» деп конкурузу, эртем-практиктиг конференция, хостуг старттар школа башкыларының сагыш-сеткилинге артып калган.

Школаның микрорайонунга хамааржыр назылап-кыраан болгаш дуза херег-леп турар өске-даа кижилерниң даңзызын тургускан. Класстарны ында быжыглаан. Күш-ажыл кичээлдеринге продукция бүдүрүп үндүрерин чедип ап, школага кооператив ажылдарының белеткел ажылдары кылдынып турар.

Пленум кежигүннери илеткелдерге дүүштүр боттарының чурттап турар девискээрлеринде аныяктар-биле ажылды чугаалап, санал-оналдарын солушкан.

— Аныяктарны ажылга быжыглаар болгаш оларның хөй-ниитиге сагыш човаачал чоруунга ада-иелер, чоок төрелдери үлегерни көргүзер ужурлуг. Аныяктарны удуртур ажылче дидими-биле депшидери чугула — деп, «Кызыгаар» совхозтуң партком секретары Кара-оол Биче-оол саналдаан.

— Милиция ажылдакчылары школаларга барып кем-херек талазы-биле лекцияларны номчувайн келген, культура ажылдакчылары темалыг дискотекаларны эрттирбейн турар. Районнуң ДОСААФ комитединге чогуур черлер дуза катпайн келген — деп, Самагалдайның ортумак школазының башкызы Орус-оол Арапчор шүгүмчүлээн.

— Аныяктарны ажылга долу киириштирерин «Чодураа» [illegible] шиитпирлеп эгелээн. СБФ-ге, № 1, 2 хойжу бригадаларга аренда-биле ажылдаарын январь 1-ден эгелээр, аңаа аныяктарның 70 хуузун хаара тударын планнаан. Орта коммунистерни дагдыныкчы кылдыр быжыглаар. Бо хүннерде хову-трактор звенозунда райком кежигүнү Чыргал Кызыл-оол 8 аныяк кижи-биле кады ажылдап турар. Сакманчы аныяктарның слёдун эрттирер болгаш эң эки ажылдааннарны хураган-биле шаңнаар хемчеглер ажылдап кылдынганы деткимче канчап болбас деп. Аныяктарга бүзүрел улуг — деп, Чыргалаңды көдээ Совединиң күүском даргазы Николай Чындыгыр чугаалаан.

— Чер, суг болгаш тудуг ажылдары районда четче ажыглаттынмайн турар. Аныяктарны тус-тус звеноларга үзүп, ажылга хаара тударын бөгүү специалистерниң сорулгазы болур. Ажыл чок аныяктарны чыггаш, район төвүнге теплица тудуун эгелеп, аңаа ажылдадыры чугула — деп, районо эргелекчизи Шуруң-Кара Кочага сүмелээн.

— Келир үеде бүдүрүлгелерниң ээлери кайдал? Улуг курлавыр күш — школада. Парткомнар база партия эге организацияларының секретарьлары школага идеологтуг ажылды хүн бүрү чорудары негеттинип келген — деп, Берт-Даг ортумак школазының башкызы Клара Комбу саналдаан.

СЭКП Тыва обкомунуң культура секторунуң эргелекчизи Чүлдүм Чап СЭКП Тес-Хем райкомунуң чедиги пленумунуң ажылынга киришкен. Аныяктарның ортузунга идеология ажылын нептередири — райком кежигүннериниң сорулгазы болур. Пленум аныяктар-биле ажылды экижидер дугайында доктаалды болгаш соңгулда кампаниязының үезинде кылып чорудар ажылдарның платформазын хүлээп алган.

Моторк ТИРЧИН.

Бир темага ийи чагаа

НАЙЫРАЛДЫҢ ЭГЕЗИ

Амгы үениң байдалдарында партияның национал политиказының дугайында СЭКП-ниң платформазын чүүлдүгзүнүп, деткип турар эштер-биле чөпшээрежир мен. Шынап-ла, ук айтырыг хөй чылдарның дургузунда бистиң ниитилелдиң чыргактыг черинин бирээзи болуп, дарый шиитпирлээрин негеп келген.

Тыва бот-догуннаан күрүне турар шагда, бистер аңгы-аңгы нацияларның төлээлери-биле чаңгыс эптиг, хөлчок найыралдыг чурттап чораан бис. Бистиң Чөөн-Хемчик районга ол үелерде тывалар моолдар, орустар, кыдаттар, көрейлер, татарлар, хакастар-биле бир демниг чурттап, чаңгыс ажылды кылып, чаңгыс хемниң суун ижип чордувус. Сөөлүнде харын ужур-чөп чок репрессияларның уржуундан, оларның дезери дезип, меге-нүгүлге таварышканнары хоругдаттырып, аңгы-аңгы хуусааларга шөлүткен-даа чүве. Оон эгелээш-ле, нациялар арамызында харылзаа кошкап, бот-боттарынга бүзүрешпес чорук тергиидээн турган. Ындыг кемниг чоруктуң уржуктарын амдыгаа дээр мага хандыр көрүп чор бис.

Талыгыр чылдардан эгелеп, тыва нацияның ядараашкыны эгелээн. Ооң национал идик-хевин, хөгжүм херекселдерин, чаагай чаңчылдарын эргиниң артыжыкыннары кылдыр көрүп, бир кезек үелерде ону уттуптарын шуут негеп-даа турган чүве.

Коммунистиг партия эде тургустунуушкунунуң чылдарында ону буруу шаап, нация бүрүзү бодунуң оруу-биле сайзыраар, бодунуң чонунуң чаңчылдарынга, культуразынга кижизиттинер дээрзин айыткан болгай. Ону деткивейн, чүнү деткиир боор.

Тывавыстың аржаан суглуг бойдузун, катаптаттынмас каас-чаражын национал байлак кылдыр санавышаан, ооң камгалалын ук оранның үндезин чурттакчылары чорудар деп санаар мен. Агаар-бойдузувустуң, аржаан-сугларывыстың байдалының чаржыычыын, аңменивистиң, арга-арыгларывыстың, хөлдер-хемнеривистиң балык-байлаңының кайы хире төтчеглеттингенин көрүп көрээлиңер даан. Националдар арадында өөскүй бээр алгыш-кырыштың бир чылдагааны мында ышкажык. Бир чон бойдусту аажок камгалаар, а өскези кезек үе иштинде келгеш, алыр-чиирин бодаар. Чөрүлдээлерниң бир үнер дөзү бо-дур.

Бир нация өске нацияның чаңчылдарын, культуразын, эртеп оруун хүндүлеп көөрү чугула.

Комбуй-оол ХОВАЛЫГ.
Чөөн-Хемчик район.

УТКУЙ БАЗЫМНАР

Биче улустарның дылын камгалаар, улам хөгжүдер дээш чорудуп турар ажылдарга ал-ла сагыжымдан катчыр мен. Дыл дег хээрек, үнелиг чүве чок дээрзин СЭКП-ниң бо документизинде айытканы черле чөп.

Тываларның төрээн дылын камгалап арттырар болгаш сайзырадыр, оон бок сөстерни уштуп октаар, школаларга орус дылдың болгаш тыва дылдың башкылаашкынын чаңгыс деңге чорудар деп саналдарга чөпсүндүм.

Бир кол чүве национал чаңчылдарның эрги хевирлерин диригжидер, кайы нацияда кандыг эки чүүл бардыр, ону өөренип алыр, оон аңгыда янзы-бүрү аймак-сөөк улустарның уран чүүлүнде, культуразында чараш, эки чүүлдер хөй, ону шиңгээдип алыры чугула деп бодалдыг мен. Амыдырал нацияларның бот-боттарынче чоокшулажырын, эп-сеткили чаңгыс аай болурун негеп турар. Олче угландыр найыралдың базымнарын кылыр ужурлуг бис.

Арагачы ДОҢГАК.
Чадаана хоорай.

1990 чылдың март 4—РСФСР-ниң, Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарының соңгулдалар хүнү

БҮРҮТКЭЭРИ БОЛГАШ АГИТАСТААРЫ

Соңгулда кампаниязының база бир чугула үе-чадазы — улус депутаттарының кандидаттарын депшидип үндүрери доозулган. Ам сорулга чүл? Депутатка кандидат депшидип алган күш-ажылчы коллективтер, хөй-ниити организациялар ам идип үндүрүп алганы ол кандидатуразы соңгукчуларның чогуур санныг бадылаашкынын чедип алзын дээш аңаа деткимче көргүзер ужурлуг. Кандидат ол дээш боду база туржур апаар. Соңгукчу, улус депутадынга кандидат-даа кижи эргелерин, аргаларын бо удаада база хоойлу ёзугаар бүрүн шын ажыглаан турарын хандырар, оларга дуза чедирер сорулга-биле дараазында тайылбырны маңаа чорудайн.

Чамдык кандидаттар соңгулда мурнунуң агитациязын кажан депутатка кандидатты бүрүткээн соонда, ынчан чорудуп эгелээр деп билип турар. Хоойлуну чедир билбейн турары-биле, чамдык кижилер үезин чидирип турар-дыр деп болур.

РСФСР-ниң Конституциязының 96 чүүлүнге дүүштүр алыр болза, улус депутадынга кандидат соңгулда мурнунуң кампаниязынга депшидилге соон дарый, дораан киржир. Соңгулдалар дугайында хоойлуларда тайылбырлап турарында, улус депутадынга кандидат болуп турар кижи соңгулда мурнунуң болгаш өске-даа янзы-бүрү хуралдарга, радио, телевидениеге чүве чугаалаар, солуннар арыннарынга сос алыр эргелиг.

Депутаттың кандидадын бүрүткээрде, кандыг документилер негеттинерил? Улус депутадынга кандидат кылдыр депшиткениниң дугайында протокол, кайы-бир округка соңгуттурарынга кандидаттың чөпшээрел билдириишкини бо удаада херглеттинер.

Улус депутаттарының статузунуң дугайында хоойлунуң негелделеринге дүүшпес албан-дужаалда ажылдап турар кижилер, бир эвес депутат кылдыр соңгуттуруптар болза, ээлеп турары амгы албан-дужаалындан хоойлу ёзугаар хостаар апаарының дугайын билдириишкининге айыткан турар.

Кандидаттарның бүрүткелиниң түңнелдерин база оларның допчу намдарын хамаатыларның кичээнгейинге 4—5 хонук хуусаа иштинде чедирер сорулга соңгулда комиссияларының мурнунда салдынып турар.

Кандидат кижи элээн каш соңгулда округунга бүрүткедип болур бе? Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязында кирген дыңнадыглар ёзугаар ап көөрге, Тыва АССР-ниң улус депутадынга кандидат кылдыр чаңгыс эвес округтан депшиттиргеннер бар болуп турар. Ындыг байдалды хоойлу хоруваан турар. Кайы округка соңгуттурарын кандидат боду шиитпирлээр. Ынчангаш кандидат кайы-бир округка бүрүткедипкенде, соңгулда округундан кандидатуразын уштуп-даа алыр болза, өске бир округка бүрүткедир деп ындыг арга болдунмас. Мээң тайылбырлап турарым бо негелде, айтырыг — чаңгыс ол-ла кандидаттың янзы-бүрү чаданың Советтеринге соңгударлы-биле холбашкан шак ындыг таварылгаларга хамааржышпас. Тодаргай болурубиле, дараазында чижекти маңаа киирейн. Чаңгыс кижи хары угда район, көдээ Советтерниң депутадынга кандидат боол болур.

Кандидаттың бүрүткелиниң дугайында айтырыгны соңгулда комиссияларының хуралдарынга чугаалажып турар үеде, күш-ажылчы коллективтерниң, хөй-ниити организацияларының, массалыг информация чепсектериниң төлээлекчилери олуржуп болур эргелиг. Ол айыттынган төлээлекчилерниң бүрүн эргелери чогуур документилер ёзугаар шынзыттынган турар ужурлуг. Соңгулда комиссиялары хуралдарның кажан, каяа эртерин дыңнадыр хүлээлгелиг.

Соңгулда комиссиязы кандидатты бүрүткээринден ойталап болур бе?

Ийе, болур. Бир эвес кандидатты депшиткени соңгулдалар дугайында Хоойлунуң негелделерин хажыткан түңнелге соңгулда комиссиязы келир болза, ону бүрүткевейн барып болур. Чижээлээрге, хуралды, пленумну бүрүн эргелиг эвес байдалдарда эрттирген болза.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарынга депшиттирген кандидаттарны бүрүткээрин ойталаан таварылгада, ол дугайын Төп соңгулда комиссияларынга беш хонук хуусаада хомудап болур. Чер-чер Советтеринге депшиттирген кандидаттың бүрүткээрин ойталаанда, хамааржып турар Советке үш хонук хуусаада хомудалды киирип болур.

Кандидаттарның ажыл-чорудулгазын магадылап турар хоойлуларның чамдык негелделеринге доктаап көрейн.

РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң улус депутаттарының кандидаттарынга бүрүткеттирген кижилерге окрут соңгулда комиссиялары доктааттынган хевир ёзугаар шынзылгаларны тыпсыр хүлээлгелиг.

РСФСР-ниң улус депутадынга кандидат беш чедир бүзүреттирген кижилиг болуп болур, а Тыва АССР-ниң болгаш чер-чер Советтериниң улус депутаттарынга кандидаттар үш чедир бүзүреттирген кижилиг боол болур. Улус депутадынга кандидат бүзүреттирген кижилерни, оларның чөпшээрелин барымдаалап, боду шилип алыр. Бүзүреттирген кижилер депутаттың кандидадын бадылап турар округтуң соңгулда комиссиязынга турбас ужурлуг. Депутаттың кандидады соңгулда хоойлужудулгазынга дүүштүр бүзүреттирген кижилерниң хөделиишкиннери дээш харысалганы хүлээнир болгаш оларны туралаан хуусаазында солуп каап база болур.

Соңгулда комиссиялары бүзүреттирген кижилерге чаңгыс аай хевирниң шынзылгазын тыпсып бээр эргелиг.

Бүзүреттирген кижилер соңгулда кампаниязын эрттиреринге депутаттың кандидадынга дузалаар. Ону депутат кылдыр соңгузун дээш агитация ажылын чорудар, күрүне болгаш хөй-ниити органнарынга ооң эрге-ажыктарын камгалаар.

Ол кижилер соңгулда мурнунуң хуралдары чоруп турар үеде, кандидаттың дылээн ёзугаар, соңгулдалар эрттиреринге көрдүнген акша-хөреңгиден айда алыр ортумак шалыңын төледип албышаан, кол ажылындан хостадып болур.

Бүзүреттирген кижилер бодунуң бүзүреп турар кижизиниң соңгударының талазы-биле агитация ажылын чорудуп турар чүве болганда, ооң допчу намдарының дугайында элээн долу медээлерни билген турар.

Соңгулда кампаниязының бир чугула кезээ — **соңгулда мурнунуң агитациязы.** Чогум-на ол үе-чадада соңгукчу кижи кым дээш бадылаарын азы бадылавазын ылап шиитпирлеп алыр.

Соңгулда мурнунуң агитациязының чамдык талаларынга доктааксай-дыр мен. Соңгукчуларның хөй кезии соңгулда мурнунуң агитациязын кандидат дээш агитация-биле дөмейлештире бээр чүүлдер туруп келир.

Эрги чылдарның солуннарының көктешкилерин аңдарып, ажып көөр болза, кандидаттарга удур агитация салып турган таварылгалар эскертинмес. Агитацияның чаңгыс талалыы, кандидаттарны шүгүмчүлекчи ёзу-биле көрбейн баары бистиң ниитилеливиске когараңды-даа чедирип болур болгай.

Кандидатка удур бөгүнгү агитацияны аңаа амыдыралчы чүүл кылдыр көрүп болур. Оларның соңгулда мурнунуң программалары бирле дутаарында шүгүмчүлекчи байдалга эртер ужурлуг.

Соңгулдалар дугайында хоойлужудулга хамааты бүрүзүнүң депутатка кандидаттың хуузунда болгаш ажылдажы шынарларын бөгүү талалыг хостуг чугаалажып көөрүнүң аргазын тургузуп, кандидатка удур-даа суртаал салырының эрге-ажыын магадылап турар. Ынчалза-даа кандидатка удур суртаалды чорударының эргелери бар-даа болза, аңаа хамаарышкан шүгүмчүлел хоп-нүгүлбиле, дорамчылаашкын-биле холбашпаан турарын сагындырары артык эвес. Ооң дугайында меге дыңнадыглар дээш харысалга онаарын база соңгулдалар дугайында хоойлужудулгада көрүп турар. Маңаа хамаарыштыр 1988 чылдың февраль 2-де үнген «Хамаатыларның хомудалдарын, билдириишкиннерин болгаш саналдарын көөрүнүң чурумунуң дугайында» ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының бирги чүүлүнде соңгулда комиссияларының негелдезинде көрдүнген одуругларны кичээнгейге алыры чугула. Ол чүүлде бижээнин ёзугаар алырга, ат-фамилиязын, ажылдап, чурттап турар черин долузу-биле биживаан хомудалдарны азы билдириишкиннерни анонимниг деп санааш, оларны күш чок деп көөр.

Мен бодап көөрүмге, соңгулдалар мурнунуң демисели ажык, ак сеткилдиг, шынчы байдалга эртер болгаш аңаа эң-не төлептиглерниң төлептии тиилеп үнер ужурлуг дээрзинге номчукчуларның хөй кезии каттыжар боор.

Юрий СЛОБОДЧИКОВ,
Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Төп соңгулда комиссиязының кежигүнү.

ХООЧУННАР БОЛГАШ АНЫЯКТАР

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхозтуң Дөргүн сүт-бараан фермазында Павел Сундуевич Монгуш биле Мөңгүн-оол Чашкаадаевич Сат хөй чыл дургузунда ажылдап келген. Баштайгызы мал чеми белеткээр кухняның ажылчыны, ийи дугаары — кадарчы.

Амгы үеде фермада ниитизи-биле 500 ажыг мал бар. Оларга хүнде 6 тонна ажыг чуданы хайындырып бээр. Ынча малды ажаап, азыраарынга, кадарарынга бо ийи хоочунуң ролю улуг. Коллектив сүттү бүдүрер, күрүнеге садар база малды өстүрер талазы-биле планныг даалгаларын доктаамал күүседип келгенинде, оларның улуг салыышкыны кирген.

ЧУРУКТА: (солагай талазындан) Мөңгүн-оол Сат биле Павел Монгуш.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ сөзү болгаш фотозу.

◆

Виктор Ооржак биле Байыр-оол Комбуштай бир чыл бурунгаар шериг албанындан халашкаш, «Сүт-Хол» совхозтуң Бора-Тайга салбырында Ортаа-Тал сүт-бараан фермазынга бызаа ажаап эгелээннер. Аныяк эрлерниң ажааган бызаалары хүр кыштаглап турар.
Вячеслав МОНГУШ.

ЧУРУКТА: бызаа ажаакчылары В. Ооржак биле Б. Комбуштай.

Авторнуң фотозу.

Эки кижилер дугайында

УЗУН УЖУКТУГ БОЛГАЙ ААН

Кижиниң караа — ооң сагыш-сеткилиниң көрүнчүү. Муңгаралының азы хорадаашының илередикчизи, өөрээниниң азы ынакшылын сөглээриниң барымдаазы. Кижиниң мөзү-шынарын олар база-ла «чугаалап» бээр. Самагалдайның уран чүүл школазының башкызы Анна Ногаан-ооловна-биле чугаалажып оргаш, ооң бүдүштүг, топтуг аажы-чаңын, биче сеткилдиин билип ордум. Ол-ла бөгүнү ооң карактары «тайылбырлап» каапкан. Күш-ажылчы намдарының 26-гы чылынче кирген, үргүлчү-ле бичии чаштар аразынга ажылдап келген, оларга өвилең-ээлдээ-биле бараан болуп чораан ол бөдүүн кижи Кызылдың уран чүүл училищезинге хор дирижеру тускай эртемни чедип алгаш, баштайгы ийи чылында Хову-Аксынга, ооң соонда үелерде бо школада доктаамал башкылап турар.

Интернат турган бажыңны ооң ажылдап келгениниң баштайгы чылында уран чүүл школазы кылдыр эдедерээн. Ынчан чүгле баян биле фортепьяно салбыры турган. Баян салбырын Авый-оол Дадарович Симчит удуртуп эгелээн. Класстарга 25-25 хире кижини — музыкага сонуургалдыг уруглар, оолдарны чыып, четчелээн.

— Фортепьяно салбырынга өөрениринин хуусаазы чеди чыл. Ону кызымакла уруглар доозар болдур ийин. Өөренир кижи саны чоорту, чылдан чылче, кызырлып кээр чүве — деп, Анна Ногаан-ооловна сактып олур. — Мээң удуртуп турганым фортепьяно салбырының баштайгы доозукчуларындан сөөлүнде келзе-келзе 3-4 кижи арткан.

— А ооң кол чылдагааны чүде ирги, Анна Ногаан-ооловна?

— Мында чылдагаан чаңгыс эвес. Анаа школага өөреникчилерниң клазы улгадырга олар чоорту-ла кичээлдерни үзүп, келбестей бээр. Оон ыңай ада-иезинден база кончуг хамааржыр болдур ийин. Ол чүл? Ада-иелерниң акша-шалыңының деӊ эвези, өөредилге дээш төлевирге доктаамал сагыш салбайн баары-дыр. Ооң уламындан уруглар, оолдар музыкага хандыкшылдан чоорту хоорлуп чоруй баар таварылгалар хөй.

Байдал чылдан чылче ындыг болуп келзе-даа, дуржулгалыг башкының салгакчылары бар. Ол баштайла Галина Чиктолду адады. Галина Минусинскиниң уран чүүл училищезиниң ниити ыры салбырын дооскан. Ам «Тиилелге» совхозта уруглар садында ажылдап турар. Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Каң-оол Баазан-оолдуң уруу Алена Кызылдың башкы училищезин дооскан, уруглар садынга дөрт чыл ажылдаан соонда, ам найысылалдың уран чүүл училищезиниң фортепьяно салбырының бирги курузун доозуп турар. Ада-иезиниң музыкага, уран чүүлге хандыкшылын салгаар дээн ооң күзели ону ала-чайгаар-ла ынаар аппарган. Аленаның өөредилгези багай эвес. Регина Тараачы бо школаны ийи чыл бурунгаар дооскан. Ооң соонда ол Кызылга бир чыл өөренгеш, амгы үеде «Чодураа» совхозта уран чүүл удуртукчузу болуп ажылдап турар.

— Силерниң өг-бүлеңер кежигүннери база шупту музыкантылар ыйнаан?

— Уругларым ачазын Эрес-оол Чорбаевич дээр. Коммунист кижи. Мергежили — чолаачы. Хүндүлел бижиктер-биле хөй удаа шаңнаткан. Ол хөгжүм аймаанга улуг-ла тура чок ийин. Уругларывыс шупту 7 кижи. Олар база ындыг болган. Чүгле улуг оглувус Шолбан бо школаның баян салбырын дооскан. Ол ам районнуң Культура бажыңында методистеп турар.

Самагалдайның уран чүүл школазында ам беш салбыр бар. Ында чурулга, танцы, домбра салбырлары немешкен. Тос башкы ажылдап турар. Класстар четчир. Тар эвес. Чүгле чурулга салбыры бичии. Хөгжүм херекселдери четчир. Чурулга биле танцы салбырын доозуп турарлар хөй. Эрткен чылын танцы салбырын 15 кижи дооскан. Бо чижектерни, сан-чурагайны кииргенимде ужур, утка бар. Уран чүүл школазында Самагалдай суурнуң ийи школазындан өөренип кээп турар өөреникчилер саны чүс ашкан. Ол эки көргүзүг ышкажыл. Ооң-биле кады ол чаштарны өөредип, кижизидип турар башкыларга хамаарыштыр мындыг бодал бар. Үр чылдарда ажылдаан дуржулгалыг башкы А. Н. Чооду-биле чугаалажып ора, черле удуртукчу эштерниң талазындан материалдыг, моральдыг деткимче кандыгыл дээрзин база сонуургаан мен. Ол аңаа мындыг хевирлиг харыы берген: «Культура ажылдакчыларын чамдык удуртукчулар херекке албас боордур. Кажан район азы республика чергелиг фестивальдар, көрүлделер болур деп барганда, чүгле ынчан бисти сактып кээрлер-дир».

Анна Ногаан-ооловнаның бо харыызын хууда хомудал кылдыр эвес, а коллективтиң мурнундан негелде кылдыр хүлээп алыр болза эки. Ниити ажылга-даа, кижилерниң салым-чолунга-даа хамаарыштыр аан. Келир үениң чалыы салгалын кижизидеринге, өөредиринге күжүн, энергиязын, дуржулгазын ол харамнанмайн келген. Ону биче сеткилдии, ажылынга бердинген чорууубиле быжырымчалыг күүседип турар. Ол Чаа чылда пенсияже үнер. Чүс чылдың чартыын чурттааш, ооң чартык кезиин уруглар кижизидилгезинге бараалгаткан ол бөдүүн кижиниң амыдыралчы оруу ам-даа узун ужуктуг болгай аан.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.
(«Шынның» корр.).

КУНГУРТУГ: бөгүн, даарта!

III. Аас-сөс биле ажыл-херек кады

Ону кылыр-дыр, мону кылыр-дыр деп шуугажып турбайн, тере-хөлчүлер ам практиктиг ажыл-херекче кирипкен. Эң-не баштайгы практиктиг ажылы болза структураны эде тургускан. Мурнунда аңаа тудут харыылаар ийи коллектив—бирээзи кооператив турган. Аажок эпчок болган. Эң ылаңгыя совхозтуң ыяш дилер цегин кооперативке берипкен турган, а боттары хол куруг арткан. Ынчангаш сентябрьның сөөлгү хүннеринде тудугжуларның ниити хуралын чыгаш, аңаа чаңгыс кооперативти тургускан. Даргазынга К. Балдай-оолду соңгаан. Чөвүлелди база ревизия комиссиязын тургускан. Чөвүлелде ёзулуг-ла хүндүткелдиг болгаш ажылды организастап билир кижилерни киирген.

Ажылдаарынга эптиг кылдыр кооперативти звеноларга аңгылаан. Олар тус-тузунда харыылаар ажылдыг: бир звено чүгле тайгага ыяш кезип белеткээр, сөөртүп чедирер, өскези ону дилер, база бир звено чазаныр, өскези улуска ачы-дуза чедирип, кажаалар, бажың, кладовка кылыр, септээр. Ол ышкаш шеверлекчилер, капитал тудут, орук-көвүрүг кылыр звенолар бар. Ажыл хөй: септелге мастерскаязын, ферманы, 640 олуттуг школаны, теплицаны болгаш өске-даа объектилерни тудар. Совхозтуң девискээринге ыңай-бээр чоруп турган, шыңап-ла, орук-көвүрүг кылыр звенону аңгылап тургузары, оларга техниканы шуут быжыглаары ёзулуг-ла шын-дыр деп кижи бодап көөр чорду. Тудугда ол звенолар чүгле чек-биле санажыр. Мындыг хемчеглерниң түңнелинде ажылга улусту хаара тудар аргалыг болган.

База бир эптиг чүүл—ниити совхозтуң структуразын өскерткен. Октябрь 1-ден эгелээш, ажыл-агый бүрүнү-биле бот-орулга-чарылгаже шилчээн. Сес цехти тургускан: мал ажылының, тудугнуң (кооператив), механизацияның болгаш энергетиканың, чуртталга база коммунал ажыл-агыйының болгаш ниитиниң чемненилгезиниң, мал чеми белеткээриниң болгаш ногааның, аңныыр-тывыш, балык, дузалал ажыл-агыйының, кадыкшылганың цехтери база школа. Ийе, школа база бир цех. Школаны тус-тус совхозтуң цехтеринге быжыглаан. Сорулгазы болза совхозка ажылчын күш белеткээр.

Боларның ажылында чамдык солун чүүлдер база бар: столовая ажылдакчылары шайны болгаш кат хандызын чунар-бажыңнаан улуска садып турар апарган, ол ышкаш боттарының кылган чүүлдерин школага чапсар үезинде садып эгелээн. Совхозтуң балыкчылары продукциязын ам тонна-тонназы-биле дужаап эгелей берген.

Мурнунда ужуражылгаларга улустуң санал-оналындан алырга, совхоз аът күжүн эки ажыглавас дээн болгай. Ону барымдаалааш, ам хостуг үеде механизаторлар болгаш чолаачылар 40 аът турар кажааны тудуп эгелей берген. Бо база чаа чүүл-дүр.

Аңныыр-тывыш, балык болгаш дузалал ажыл-агый цеги (начальниги Манмын Сании) Кызылга азы район төвүнге магазин тудар, ам 20 кубометр ыяшты чүдүрүп эккелген. Ол магазинниң бир талазы кафе болур, аңаа национал чем кылып садар, ийиги чартыынга балык, кат-чимис база кунгуртугжуларның аргаан болгаш дарааан хеп аймаан садар. Ол дугайында чогуур черлер-биле дугуржуп чугаалашкан.

Ол цех 1990 чылда 150 муң рубльдиң продукциязын сайгарып болур аргалыг. Ооң планында чүлер кирип турарын номчукчуларга база допчулап таныштырайн: 30 ажыг тонна балык тудар. Бодунуң девискээринде байлаан совхоз боду ажыглаар кылдыр Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалың ёзугаар Тере-Хөлдү ол совхозка бүрүнү-биле шилчидип берипкен. Оон аңгыда 20 тонна тоорук сайы. Ооң бир килограммын ам магазиннерде 4 рубльге садып турар болгай. Ол ышкаш 5000 рубльге эм оъттарны чыып дужаар, 1,5 тонна кат чыыр.

Кунгуртуг — бойдустуң ховар дээн чараш болгаш байлак булуңнарының бирээзи. Ам ооң аңныыр девискээрин база чүгле совхоз боду ажыглаар апаар. Бойдустуң байлаан чөпшээрел чок тетчеглээрлер-биле демиселди шыңгыыраткан. Совхозтуң бодунуң хөй-ниити инспекторларын тургускулаан. Тарыска, Тере-Хөлдүң аржаанынга профилакторийлерни тудуп, ажыглалга киирер.

Совхозтуң культура амыдыралында бир өөрүнчүг чүүл болза октябрь 15-тен эгелээш, ында «Тере-Хөлдүң чалгыглары» деп ансамбльди тургускан. Ол коллективке дирекция 2700 рубль өртектиг хөгжүм херекселдерин база бичии моторну садып берген. Ол дээрге чоннуң культурлуг дыштанылгазынга улуг рольдуг болуру чугаажок. Ук коллектив киирер орулгазының чартыын боду, артканын совхозунга дужаар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, таптаашкын үезинде шимчевейн чыткан күш — Тере-Хөлдүң чонунуң күжү ам оттуп, шимчеп эгелээн. Ол дээрге хамыктың мурнунда чоннуң бодунуң инициативазының, күзелиниң ачызында болган. Эде тургустунуушкуннуң эге базымнары мында кылдынган. Мурнунда совхозка Кызыл — Кунгуртуг аразынга улуг чүък сөөртүр аар автомашиналарны найысылалда автобүдүрүлгеже шилчидипкен турган. Ол чорук дыка таарымча чок. Чүге дизе совхозтуң кассазындан хөй акша-хөреңги үнер. Чогум ол талазы-биле чарыгдал кайы хире болурун тодарадыры-биле чүгле ийи автомашина Кызылдан янзы-бүрү чүък эккелгени дээш, совхозтан 4017 рубльди тыртканын айтып каалы. Чүгле ийи автомашинаның хөлезини ындыг. А бүдүн чыл дургузунда чеже автомашина баарыл?

Республиканың кайы-даа совхозунда дег, мында «Тере-Хөлде», экономика болгаш социал талазы-биле шиитпирлээр ужурлуг айтырыглар хөй. Ынчангаш республиканың Министрлер Чөвүлелиниң тускай доктаалы үнгени таварылга эвес. Ук документ ёзугаар ажылдар кылдынып турар, ынчалза-даа четпейн турар чүүлдер хөй. Эң ылаңгыя ырак-узак черге радио бо-ла ажылдавайн баар, ол дугайын Ф. Бегзи, А. Шойлаа олар база дыка хомудап чугаалап турар чорду. А электри чыры? Балыктыг-Хемге гидроэлектри станциязы тудар дугайын барык болур кылдыр шиитпирлеп каан. Ында шинчилел ажылдары чоруп турар. Доктаамал электрилиг апаар болза, кунгуртугжулар-даа амыраарла.

Эрткен чылдың октябрь 1-де медээ-биле алырга, Кунгуртуг суурда бажыңын улгаттырарының база чаа бажың алырының оочурунда 35 өг-бүле бар. Бир-тээ, ындыг болганда, хуузунда бажың тудары мында черле өске совхозтарга бодаарга, дыка шыырак темпилиг. Амгы үеде 12 өг-бүле боттары бажыңнарны тудуп турар. Оларга совхоз база садыг четкизи шаа-биле дузалап келгенин айтыр апаар. Ам тудугда кооператив тургустунганда, ол ажылдың темпизи черле шапкынчыыр дээрзи билдингир. Малчыннарда безин кышкы чурттаар бажыңы чок улус бар. Барып-барып Тере-Хөлге, тайгада аан!

А совхозтуң складының даштында база бир элдептиг чүвени көрген мен: Казахстандан эккелген, демирден кылган өг каркастары чыдар чорду. Совхозка профэвилел конференциязы боор турда, бир малчын өг ыяжы чок деп айтырыг тургузарга, ол демирлерни ап алырын кым-бир кижи сүмелээрге, шуут-ла ынавас чорду. Ооң соонда чүге ындыгыл дээрзин улустан ылавылаадым. Чайын чаңныктан, кызаңнаашкындан айыылдыг боорга, малчыннар ону албас, коргар дээрзин билдим. Ооң каркастың өртээ шыырак-ла турган боор, чогум Кунгуртуг улузунга ону белекке берген чүве деп дыңнадым. Каркас дээрим — демир хараача, унулар база ханалар-дыр ийин.

Тере-Хөлдүң чурттакчыларының хуузунда мал-маганы шыырак. Бо чылдың январь 1-де чизе ёзугаар ында 513 өреге, 1972 чурттакчы бар. Оларның чизезинде 1513 мыйыстыг бода мал, 1337 хой, өшкү база 714 чылгы бар. Чоннуң өзүп көвүдеп турары база аажок. 1988 чылда 68 бичии кижи төрүттүнген. А совхозта чыл эгезинде 27 ажыг муң янзы-бүрү мал бар. Тере-Хөлдүң мал талазы-биле онзагай чүүлү — ында сарлык, иви, шээр, мыйыстыг бода мал, чылгы бар. Солун аа?

Малдың уксаазын экижидери-биле уксаалыг 50 хунажыннарны садып алыр. Ынчангаш келир үеде сүт-бараан фермазының үндезини ол болур. Орта эки база херек. Амгы СБФ-зының кажаа-хоразы шаанда колхоз үезинде турганы хевээр. Ынчангаш ам чаа ферма тудар деп шиитпирлээн.

Совхоз дүк дужаарының чыл планын күүседипкен. Эъттиин база боттандырып шыдаан. А сүттүг хоржок болган. Аргаларны ажыглаваан. Эъттен база дүктен бир млн. ажыг рубль орулганы алган. Ынчалза-даа өре хөй, ону төлээр апаар.

...Чурумалдыг Тере-Хөлдүң девискээринде эде тургустунуушкун эгелээн. Чоннуң көдүрлүүшкүнү аажок. Чер-чуртунуң байлаан, аргаларны ажыглап турган, ажылды бир янаы организастааш, кунгуртугжулар бот-орулга-чарылганың оруунче быжыы-биле базып кирипкен дээрзинге бүзүреп болур. Ол дугайын моон соңгаар-даа чугаалай бээр бис. Көөр бис аа: тере-хөлчүлер бүгү Тывага алдаржыыр-ла эвеспе. Балыктыгның суу үерлээш, уну сыңмайн баары дег, эде тургустунуушкуннуң чалгыы-биле, бодунуң инициативазы, удуртукчуларының деткимчези-биле олар, Тывавыстың кайгамчыктыг булуңунуң кижилери — кунгуртугжулар бот-башкарлып шыдаар.

Седеп ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ССРЭ-ниң Күрүне банкызындан

Румын болгаш молдав литератураларның классиги Михаил Эминескуга тураскааткан чоостарны кылып үндүргениниң болгаш саарылгага киргениниң дугайында

Румын болгаш молдав литератураларның классиги Михаил Эминескунуң мөчээниниң соонда 100 чыл болганы-биле холбаштыр 1989 чылдың декабрь 26-дан эгелеп, 1 рубльдиң чоостарын саарылгаже үндүрүп киирген.

1 рубльдиң тураскаалдыг чоостарының өңү ак, ону чес-никель холуксаадан кылган болгаш тырыкы хевирлиг, 31 мм. диаметрлиг.

Чоостуң арын талазында болгаш артыы талаларының кыдыын долгандыр хаажылаан.

Чоостуң арын талазында ССРЭ-ниң Күрүне Сүлдезин чураан, «СССР», «1 рубль» болгаш «1989» деп сөстерни бижээн.

Артыы талазында Михаил Эминескунуң чуруун сиилбээн, солагай болгаш оң талаларында «1850» болгаш «1889» чылдарны, алдыы талазындан эгелеп долгандыр «Михаил Эминеску» деп бижип каан.

Чоостуң даштыкы кыдыын долгандыр ханы кылдыр «Один рубль» деп сөстерни бижээш, ийи бичии улуг сек-биле аңгылап каан.

Михаил Эминескунуң мөчээниниң сөөлүнде 100 чыл болганы-биле холбаштыр тураскаалдыг чоостарны 2 млн. кезек, оон иштинде 0,2 млн. кезээн экижиткен шынарлыг кылдыр үндүрген.

Бо чоостарны саарылгада чоруп турар өске бүгү чоостар-биле бир дөмей, күрүне, кооператив, хөй-ниити бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялар, колхозтар болгаш тус-тус хамаатылар айыттынган үнези-биле төлелгелер кылдыр ыяап-ла хүлээп алыр. А ССРЭ банкыларының албан черлери, Харылзаа министерствозунуң бүдүрүлгелери агар санга санажылга счёттарынга, салыышкыннарга, аккредитивтерге киирер болгаш шилчидер акша кылдыр кандыг-даа кызыгаарлаашкын чокка хүлээп алыр.

МЕДЭЭЛЕР

КЫЗЫЛ. 1989 чылда Кызыл хоорайның болгаш өске черлерден келген тудугжулар 9 дугаар школаны, Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун болгаш алды дугаар микрорайонда тос каът чуртталга бажыңнарын ажыглалга киирген.

1990 чылда чуртталга бажыңнарындан аңгыда чартык фабрикаттар болгаш кулинар кылыглары кылыр фабриканы, макарон болгаш кондитер кылыгларының цегин, хой кежинден тон даараар фабриканы, азы 1300 хире ажылчыннар ажылдаар бүдүрүлге черлерин ажыглалга киирер.

Ол ышкаш эштир бассейнни, ИХМ-ниң спортзалын, чүс кижи чунар чунар-бажыңны ажыглалга киирерин чон манап турар.

«Спутник» микрорайонга бажың тудары-биле 163 чер участоктарын 62 бүдүрүлге черлери алгаш бо чылын бажыңнарның тудуун аңаа уламчылаар.

• • •

КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК. Чаа чылдың бүдүүзүнде «Шекпээр» совхозтуң Биче-Тей салбырының хойжу коданнарында хой оолдаашкыны эгелээн. Базыр-оол Ооржакта 93, Олег Чамбалда 77, Семён Сарыгларда 65, Лейтенант Серен-Доржуда 62 хой оолдаан. Малдың чаш төлү онча-менди кадагалаттынып турар. Ниитизи-биле салбырда 300 баш чаш хураганнар чаа чылда малдың баш санынга киир санаттынар.

• • •

СҮТ-ХӨЛ. «Алдан-Маадыр» совхозтуң сүт-бараан фермалары күрүнеге сүт дужаар планын ажыр күүсеткеш, 1990 чылдың январьның үлүүнче кирген.

Бо хүннерде Сарыг-Булуң база Ак-Даш сүт-бараан фермаларының болгаш малчыннарның аразында аренда кērээзинче кирериниң ажылдары чоруп турар. Экономиктиг өөредилгени совхозтуң тускай эртемниглери эрттирип турар.

• • •

ТУРАН. Чаа чылдың бүдүүзүнде Бии-Хем районнуң удуртукчулары-биле Туран школаларының башкылары болгаш өөреникчилери ужурашкан. Аңаа кем-херек үүлгедиишкинин болдурбас талазы-биле улуг чугаа болган. Райкүүскомнуң иштики херектер килдизиниң начальниги Ю. А. Норбу, районнуң прокурору В. Г. Гаспарян илеткелдерни кылган болгаш салган айтырыгларга харыыны бергеннер.

Улуг улус биле уругларның аразынга болуп эрткен ажык чугаа кижизидилге ажылынга салдарлыг болур. 1990 чылда кем-херекти болдурбас талазы-биле тускай хемчеглер ажылдап кылдынган.

Повар

ЧУРУКТА: Тожу районда «Май 1» совхозтуң төп сүт-бараан фермазында ажыткан столоваяның повары Рая Кол эки амданныг чемнерни кылып, кыштың соогунда ферманың ажыл-ишчилерин чемгеринче сагып салып турар. Изиг мүн, шай, компот болгаш оон-даа өске чемнер ооң кухнязынга белен турар.

Аныяк ажылчын Рая Кол ол фермага саанчылап база ажылдаан. Сүттүң саалдазын бо фермага элбедириниң дешшилгелиг аргазы — малга бээр хөй чем болуруң, оон ыңай чылыг, чырык кажаалар база механизастаашкын чугула херек дээрзин ол билип алган.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фотозу.

Быжыг корум-чурум дээш

ХАЙЫМНЫГ ЧЕРЛЕР

Бистиң төрээн Тывавыста хөй национал кижилер чурттап, ажылдап турарлар. Олар аразында ажыл-ишчи-даа, амы-хуу-даа харылзаалыглар, а чамдыктары чоок өңнүк-тала, өг-бүле апаргылааннар. Мен база-ла найысылалдың хоочун чурттакчызы мен, ынчангаш хоорайым ат-алдары арыг-чаагай болзун-на деп бодаар мен.

Бистиң № 4 микрорайон хөй чурттакчылыг чер, ында № 14 ортумак школа, № 4 профессионал-техниктиг училище, чонга ачы-дуза чедирериниң өөредилге-бүдүрүлге комбинады, хөй санның уруглар албан черлери бар. Оон ыңай кончуг хайымныг черлер — автовокзал, № 46 арага садыы. Чурттакчылар кежээликтей садыглаарындан сестир апарган. Холда тудуп чораан чүү-хөөзүн оолдарга хунаадып кезээннер. Ол хамааңчок дүне ээн бажыңнар иштин оорлаар, киоскилер үрээр таварылгалар база тургулады. Чоокта чаа шоочалыг турган ээн бажыңым база оорлаттым. Шоочаларны күш-биле оора долгап үрээн. Өлүрүүшкүннер, үптээшкиннер, күштээшкиннер бо микрорайон девискээринге база болгулаанын чон билир, ынчангаш хайымныг чер апарганы таварылга эвес.

Бо-ла бүгү кем-херек үүлгедиишкиннериниң кол үндезини — арагалаашкында. Ооң-биле демисел бисте ам-даа кошкак. Арага садыының чанынга чамдык улус эпти-ле арага талонун 5-10, а автовокзал чанынга чиик машиналарга бир шил водканы 25-30 рубльге бүдүү садыглап турар. Шагдаалар ону билир. Оларны тудуп, торгап-даа турар. Ол та кажан чидер.

Сандан САНДЮ.
Кызыл хоорай.

«Чурттаар оран-бажың—2000»

ЧЫЛДЫҢ-НА БЕШТИ

Нарын суурга чурттакчы чоннуң бодунуң күжү-биле тудар сорулганы Нарын көдээ Соведи, «Чурттаар оран-бажың — 2000» деп программаны ажылдап кылып турганда салган. Ону көдээ Советтиң сессиязынга, программаны хүлээп ап турганда, бадылаан. Чуртталга шөлүн алгыдып алыр дээн азы чурттаар бажың тудуп алыр дээн кижилерниң боттарының күжүн, демин эвилелдеп, оларга тудут материалдарын садып, автотранспортту тудут материалдары сөөртүрүнге тускайлап, бажың тудуунга дузалажыр кижилерни тып бээр дээн ышкаш дузаны чедирерин программага көрүп каап турган. Суурнуң чурттакчыларының хуралынга, ол программа-биле кижилерни таныштырып, ону боттандырарынга идепкейлиг киржиринче кыйгырган. Көдээ Советтиң эгелээшкинин чон билзин, ажыл-херекче шилчизин дээш тайылбыр ажылын чон ортузунга чоруткан. Бо бүгү ажыл үре-түңнелдиг болган деп чүвени кылдынган ажыл бадыткап турар.

Бажың тударынга херек акшаны күрүнеден чээп алырының дугайында билдирииишкиннерни 21 кижи көдээ Советке киирген. Күрүнеден чээлини алырынга оларга көдээ Советтиң күүсекчи комитеди дузалаан. 1988 чылда бажың тудуп алыр дээш 15 өреге, чуртталга шөлүн улгаттыр тудуп алыр дээш 4 өреге күрүнеден акшаны чээлиге алган. 1989 чылда оларга 3 өреге немешкен. Бажың тудуп алыр дээн күзелдиг кижилерге көдээ Совет черни айтып берип, ол дугайында шыңзылга бижиктерни тудускан. Ол шыңзылгалар ёзугаар ыяш ажыл-агыйы черни бажың тударынга херек ыяш кезип алырын хамаатыларга чөпшээреп турар. Тудуг материалдары сөөртүп алыр автотранспортту совхоз хууда бажың тудуп ап турар кижилерге тускайлап берип келген. Оон ыңай бажың тудуп турар кижилерге дуза көргүзер 4 кижи составтыг звенону база тургускан. Түр када ажылы чок кижилерни база бо ажылга хаара тудуп турган. Совхозтуң талазындан тудут материалдары-биле хандырар хемчеглерни шыдаар шаа-биле ап чорудуп келген. 1988 чылда совхоз хууда бажың тудуп ап турар кижилерге 40 кубометр манзаны саткан. Шак ындыг янзылыг демниг ажылдың түңнелинде, 1988 чылда 7 өг-бүле хуула бажыңны тудуп алган, 4 өг-бүле чурттал орар бажыңнарын алгыды тудуп алган.

Чоннуң бодунуң күжүн билдилиг эвилелдеп, аңаа дузаны чедирип турган, чуртталга айтырыын чедиишкинниг шиитпирлел болурунуң оруктары бар деп чүвени Эрзин районнуң Нарын көдээ Совединиң күүсекчи комитединиң дуржулгазы көргүзүп турар-дыр.

Борис БИРИЛЕЙ.

Агрофирма

ООҢ АДЫ ЧАА, А АЖЫЛЫ...

Агроүлетпүр комплекизиниң үндезин реформазының негелделерин ёзугаар Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалы-биле Кызыл районнуң агроүлетпүр каттыжышкынын 1988 чылдың декабрьда агрофирма кылдыр, ооң түңнели кандыг болурун шенеп көөрү-биле эде тургускан. Чыл эрткен-дир, а түңнел кандыгыл? Ниити штат кызырылган, специалистер шуут-ла ажыл-агыйларга технологтар болуп ажылдаар ужурлуг. Агрофирманың составынга районнуң совхозтарындан аңгыда, куш фабриказы база өске-даа организациялар болгаш колдуунда-ла тудугжу кооперативтер бактаап кирген. Бир эптиг чүүл болза санаашкын-саң-хөө төвүн тургускан. Ол дээрге бот-орулга-чарылгалыг салбыр. Ол төп совхозтарның саң-хөөзүн чогумчудар талазы-биле хемчеглерни боттандырып кирипкен. Эң ылаңгыя баштаар черниң шиитпири-биле экономиказы быжыг ажыл-агыйлар кошкактарынга чээлини берип болур апарган. Эрткен чылдың декабрь 1-де 1.643 муң рубль чээлини тывыскан.

«Кызыл» агрофирма ногаа аймаа болбаазырадыр цехти тудары-биле Югославияның бир фирмазы-биле дугуржуп каан. Ол ышкаш Красноярскиниң, Новосибирскиниң чамдык организациялары-биле керээлерни чарган. Республика найысылалында агрофирманың тускай магазини база тыптып келген. Моон алгаш көөрге, ажыл-ишчи шынар бар, эгелээшкиннерлиг-дир. Чаа тургустунган фирмага бергелер ыяап-ла турар. Ону кым-даа маргыжып шыдавас.

Экини эки дээр. Сөстешин быжыг. Ооң-биле чергелештир ажылда турбас ужурлуг частырыглар, четпестер база туруп келген. Агроүлетпүр каттыжышкынының 13 кижи составтыг комиссиязы хынааш, оларны илереткен. Чүлерил ол? Аңаа кым буруулугул?

1. АКША-ХӨРЕҢГИ ТҮҢНҮГ

Агрофирманың ажыл-херээ, саң-хөөзүн-даа коллектив — төлээлекчилерниң хуралы ийикпе, баштаар чер билип, ээ болур ужурлуг. Ол дугайын ооң даргазы А. И. Семенов эки билир. Ындыг турбуже, ол удуртукчу хөйнүң акша-хөреңгизин кара туразында аажылай бергениниң фактылары аштылып үнүп келген. Эң ылаңгыя электрилиг санаалга машиналары садып алыры-биле база эртем-техниктиг продукция дээш Красноярскиже, төлевилел дээш Новосибирскиже шилчиткен ниити түңү 72 муң рубльди баштаар черниң шиитпири чокка, чамдыктарын керээ безин чарбайн шилчиткени илерээн. Оон аңгыда ийи өрээл бажың тудар дээш 24 муң рубльди база-ла баштаар черниң чөпшээрели чокка үндүрген.

Ажылдакчыларны шаңнаарында база оларны республикадан дашкаар сургакчыладырда доктааткан чурумну сагывайн турар. Шаңналдың бүгү-ле хевирлери ажылдакчының 6 ай дургузунда алыр шалыңындан көвүдевес ужурлуг. Ол ышкаш кайы-бир специалисти шаңнаарда, ооң ажылга четпестерин барымдаалаваан.

Эрткен 1989 чылдың август 2-де баштаар черниң шиитпири-биле республикадан дашкаар сургакчылаар ажылдакчыларга хонукта 35 рубльди төлээр кылдыр доктааткан. Ооң түңнелинде агрофирманың даргазы А. Семеновка 190, юридика кооперативиниң даргазы В. Саенкога 426, дириг амытаннар аарыглары-биле демисежир район станциязының начальниги М. Килинге база чолаачы В. Шагаловка 216-216 рубльди артыкка төлеп берген. Ол ышкаш бүдүрүлгелерниң удуртукчуларынга, совхозтар директорларынга 15 хонук немелде шөлээни берип турганы канчап-даа шын эвес. Аренда дугайында ССРЭ Хоойлузунуң 20-ги чүүлүнге дүүштүр чүгле арендалыг коллективтерге немелде шөлээни берип болур. Эш А. Семеновтуң ээ-харыысалга чок чоруунуң ужурундан «Көк-Тей» совхозка продукция дээш 79,1 муң рубльди шилчидип берипкен. Ону эгидер талазы-биле хемчег албаан.

Бо фактылардан алгаш көөрге, агрофирмада саң-хөөнүң чурумун каржызы-биле хажыдып турар. Ында чогуур учёт чок-тур.

II. УНИВЕРСАМ

Ажыы-биле чугаалаарга, кызылчылар болгаш хоорайга келген аалчылар найысылалдың мурнуу талазында «Кызыл» агрофирманың тускай магазинин ажыттынганынга аажок өөрээн. Аңаа янзы-бүрү кат-чимис, ногаа аймаа, оон аңгыда малдың ижин-хырнындан кылган чемни садып турар апарган.

Ынчалза-даа комиссия ооң ажылынче алыс-ла ханылап көөрге, улуг четпестер бар болган. Аъш-чем аймаан эккеп дужаап турар ажыл-агыйлар-биле харылзаа кошкак. Ооң уламындан чамдык бараанннар ховар, а өскелери эндерлип кээп турар. Эрткен чылдың декабрь 5-те ук магазинни хынаарга, 4672 килограмм чер тооруу бар болган, ону «Час» деп кооперативтен хары угда садып алган болза-даа шынарын хынаваан. Ону үр шыгжап келгенинден ооң шынары баксыраан. Ол ышкаш 1989 чылдың ноябрь—декабрь айларда «Транскооп» деп кооперативте А. Рыжков дээр кижиден 4305 килограмм балыкты 11462 рубль-биле садып алган, ооң шынарын база-ла хынаваан, чүү деп ындыг кооперативил дээрзи билдинмес, оон-биле керээ-даа чарбаан.

Бо магазин янзы-бүрү кооперативтерден база улустан продукцияны дугурушкаа өртек-биле киир садып алгаш, ону 20 хуу өстүргеш, садып турарының хөй янзы фактылары бар.

Уксаажыдылга бүдүрүлгезиниң шыгжамырында 6750 рубль өртектиг 50 тонна капустаның 30 хире хуузу агрофирманың харысалгалыг ажылдакчыларының буруузу-биле үрелген. Ону ам канчаарыл деп айтырыг тургустунуп келген.

Агрофирманың хамаарышкан магазининде эът садар салбырның эргелекчизи В. Рослякова улуг кассир болуп база ажылдап, садыгжылардан кирген акшаны хүлээп ап, магазинниң ажылдакчыларының шалыңын үлеп берип турар.

III. ДУЗАЗЫ ЧҮЛ?

Агрофирманы тургусканы районнуң совхозтарынга кандыг ачы-дузалыг болганыл? Мындыг айтырыг чайгаар-ла үнүп келир. 1989 чылда район күрүнеге сүт, дүк база дагаа чуургазы садарының планын күүсетпейн барган. Эрткен чылга бодаарга, эът база чуурга бүдүрери эвээжээн. Эң ылаңгыя сүт талазы-биле республиканың эң дээре ажыл-агыйларының бирээзи «Көк-Тей» совхозта сүт бүдүрүлгези дыка-ла кудулаан турда, агрофирма ону болдурбас дээш чогуур хемчеглер албаан.

Кызыл районда малдың хораар чоруу кызырылбаан, ооң бир чылдагааны болза, зоотехниктиг болгаш ветеринарлыг дуза четпейн турар. Маңаа бадыткал кылдыр «Шамбалыг» совхозтуң сүт-бараан фермазын ап көрээлиңер: ында арыг-шевер эвес, өл-шык, малдың адаанда чадыг чок. Бызаалар арган, чамдыктары божаалыг. Комиссияның кежигүннери ол хүн аңаа чоруп турда, малга холумак чемни, минералдыг чүүлдерни, сиген база бүрү далганын бербээн. «Кара-Хаак» биле «Х Улуг хурал» совхозтарда 100 хойга онаашкыр хураган алыры дыка эвээш. Бо ажыл-агыйларда база «Тиилелге», «Шамбалыг» совхозтарда бонитировка кылбастаан. Селекция-уксаажыдылга ажылы сулараан.

Хамык ажылды кадрлар шиитпирлээр, организастаар турбуже, агрофирмада кол зоотехник чок, а селекционер-зоотехниктиң штадын кызырып каапкан. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, районда мал ажылы ала-чайгаарлаашкынның оруунче кирген. Агрофирманың талазындан ол ажылды уттупкан.

IV. ЧЕР АЖЫЛЫ БАЗА-ЛА ДОРАЙТААН

Кызыл район чер ажылының талазы-биле республикада безин улуг дензигүүрнү ээлеп турар. Дүжүттү улгаттырарында чөптүг бергелер бар-ла харын. Суггаттыг шөлдер эвээш. Ынчалза-даа дешшилгелиг аргаларны ажыглап турган, дүжүттү өстүрериниң курлавыры бар. Ол дугайын «Тиилелге» совхозтуң дуржулгазы бадыткап турар.

1989 чылда район 1 гектардан 12,1 центнер тараа культураларын алыр турган, херек кырында 7.4 центнерни ажааган. Картофель биле ногааның дүжүдү база дыка чавыс. Мал чеми белеткээриниң планын оранчок чедир күүсетпээн.

Ол бүгү четпестерниң чылдагааны чүл дээрзин агрофирманың специалистери хандыр сайгарар ужурлуг турган. Амгы үеде районнуң совхозтарында үрезин белеткелинче кичээнгей салбайн турар.

Чер ажылында эки дуржулга бар. Ону ниити районга нептередири-биле агрофирманың талазындан дээштиг хемчеглер албаан. Совхозтар бот-башкарныр деп принципке чылдагааннааш, оларның экономиктиг болгаш социал байдалын хынаваан, дуза чедирбээн.

Мал болгаш чер ажылындан аңгыда, капитал тудугда база-ла шыңгыы четпестер бар.

Шак мынчап кээрде, агрофирма бодунуң хүлээлгезин чедир күүсетпейн барган, ооң удуртукчулары бүдүрүлгени каттыштырарынче кол кичээнгей салгаш, ажылды организастаарын ийиги чергениң айтырыы кылдыр бодаан. Ынчангаш районнуң көдээ ажыл-агыйы аңаа-ла дузалал хевирлиг апарган. Агрофирманың саң-хөө-санажылга төвү бодунга хамаарышкан коллективтерге чогуур дуза көргүспээн. «Кызыл» агрофирмадан ийи ажыл-агый — «Тере-Хөл» биле «Тиилелге» совхозтар үнгени таварылга эвес. Агрофирманың база ооң даргазы А. И. Семеновтуң ажылының стилинде болгаш методтарында шыңгыы четпестерни ол факт база херечилеп турар.

Агрофирма чаңгыс кижиниң хууда ажыл-агыйы эвес-тир. Ол дээрге коллективтиг ажылдаар, бодунга хамаарышкан ажыл-агыйларны, организацияларны, кооперативтерни башкарар, дузалаар сорулгалыг.

Комиссияның түңнели чүл? Агрофирманың албан-дужаалдыг кижилеринге хамаарыштыр чогуур түңнелди үндүрер херек. Районнуң совхозтарында шак ындыг байдалды өөренип көргеш, өскээр чугаалаарга, агрофирма бодунуң хүлээлгелерин күүседип шыдаваан.

Александр ООРЖАК.
Республиканың Агроүлетпүр каттыжышкынының юридика салбырының начальниги.

Музей 100 харлаан

СЕКРЕТАРЬНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНДЕ

Красноярск хоорайның чурт шинчилээр моожу музейи тургустунгандан бээр 100 харлаан. Оюн уткуштур эртем конференциязын эрттирген. Ооң адын «Музейлерниң эртем-шинчилел ажылынга Сибирьниң айтырыгларын өөренип турары» дээр. Ол хуралга төөгү эртемнериниң 7 доктору, 22 кандидаттары, география эртемнериниң 5 кандидаттары, биология эртемнериниң база 5 кандидаттары болгаш Москва, Ленинград, Новосибирск база Сибирь музейлериниң чүс ажыг эртем ажылдакчылары киришти.

Мээң бир сонуургаан чүвем болза, Красноярск крайның болгаш ол-ла хоорайның удуртукчу даргалары бистиң-биле кады эртем конференция ажылынга киржип, музейниң алдар-адын алгыдып турдулар. Красноярск хоорайның партия хоорком унуң бирги секретары музейниң чаа тудуун удуртуп, боттуг дузазын чедирип турары дыка-ла магалыг болгаш өөрүнчүг. База бир магадаан чүвем — Красноярск хоорайның школалары, институттары болгаш албан черлери бөлүк-бөлүү-биле төп музейинге барып турар болгаш төрээн чериниң төөгүзүн улам хандыр өөренип эгелей берген. Сибирьде чурттап турар эвээш санныг улустарның культуразынга тураскааткан делгелгелерни кылгылап, оларның кижи төрелгетенниң төөгүзүнге киирген чогаадыкчы ажылдарын делгередир суртаалдап турар чаа делгелгени база көрдүм. Допчулап чугаалаарга, Красноярскиниң музейи дээрге чурт, чоннуң амыдыралының ёзулуг көрүнчүү болу берген, ылаңгыя аныяктарга ада-өгбелерниң ачылыг үлегерин суртаалдаар чери апарган. Ясли-садик, школалар, институттар база удуртукчу даргалар музейже боттары хандыкшый берген, бир онзагай чүүл ол болду.

Красноярск хоорайда кайгамчык музейлер бар, оларның үлегерин бистиң Кызыл хоорайга база таарыштыр ажыглап болур. Мен чүгле Ленин башкының адыбиле холбашкан музейлерни көрүп четтиктим.

ЛЕНИННИҢ ДАЗЫЛГАЗЫ

Владимир Ильич Ленинниң допчу намдарын өөренип көөрге, кандыг-даа хоорайга чеде бергеш, бир дугаарында ном делгиирингe баар. Красноярск хоорайга алдарлыг садыгжы Г. В. Юдин номнар садып алырынга шуут бердинген чораан. Орус, англи, немец, француз, итали, испан дылдар кырынга парлаттынгылаан номнарны шилип саткылааш, ийи каът ыяш бажың туттуруп алгаш, аңаа кадагалап турган. Кончуг быжыг үлгүүрлерни арта сандан ыяштан кылдырткылааш, аңаа тус-тус шыгжап, кижи болганга номнарын көргүспес чаңныг кижи болган. Владимир Ильич Ленин ырак Сибирьге шөлүттүрген соон дарый, бир таныш эмчизин дамчыштыр Г. В. Юдинниң библиотеказындан номнар ап номчуурун чөпшээредип апкан. Ленин башкының номнар номчуп турган дазылгазын ол-ла хевээр арттырган. Стулдар, шкафтар, төгерик стол база кыпсыр дең нер ол-ла хевээр арткылаан.

Онзагай чүве болза Г. В. Юдинниң шаг-шаанда туттурганы ийи каът ыяш бажың ол-ла хевээр арткан. Септелге кылгаш безин маңза шалаларын, дээвиирин, чудук хаалаларын ол-ла олчаан арттыргылап каан. Бо безин үлегер. Бистиң Кызылга төөгүнүң бажыңын септээр дээнде үрей септээр чаңчыл бар апарган. Ооң тодаргай барымдаазы болза Ленин кудумчузунга турган ТАР Чазааның болгаш ТАРН ТК-ның ийи каът ыяш бажыңын септээш, соңгаларын улам алгыдыр ойгулааш, иштики дазылгаларының хевирин өскерткеш, чоон чудуктарны кертип тургаш, кылгылаан, хаалаларының даштындан маңзалар-биле хавыктай-бузурнуктур чамап каапкан, ынчангаш төөгүлүг көрүжү шуут өскерилген. Красноярскиде төөгү болгаш культураның тураскаал нийтилелиниң чөпшээрели чокка эрги бажыңнарны кым-даа кара туразында үревес, хоойлуну шыңгыы сагып турар.

Бо Красноярск хоорайда Ленин башкының кирген бажыңнарын, доктааган черлерин кезээ мөңгези-биле ыдыктап каан, эрги ыяш бажыңнар төөгүнүң херечилери боол салгалдарга арткылаан.

«ЧУЛАНЫ КЫПСЫП КӨР»

В. И. Ленинниң Москва хоорайда Төп музейиниң Красноярск хоорайда салбыры ажыттынган. Енисей хемниң солагай талакы эриинде куяк машинага дөмейзимээр даш бажың бедип көстүр. Ол-ла бажыңның чип-чиге туружунда «Ыдыктыг Николай» деп пароход сугда салдап турар. Шөлүттүрүп турар үезинде пролетарның баштыңчызы ол-ла пароходка эжиндирип чораан болгай.

Красноярск музейиниң 100 хар харлаан байырлалынга келген хамык төлээлерни Ленин башкының музейинге чедире берген. Владимир Ильичиниң шөлүлгеге турган, таныжып турган эш-өөрлери, чагаалажып турган эштериниң чурттап тургулаан хоорайлары, янзы-бүрү дылдар кырында үнгүлээн номнар, ховар фото-чуруктар база орус чоннуң капитализм үезинде чурттап турган түреңги амыдыралын көргүскүлээн делгелгелер бар чорду.

Бистерге «Свечу зажги» азы «Чуланы кыпсып көр» деп чаа делгелгени бараалгадып көргүстү. Кажыыдалдың кударанчыг аялгазы үргүлчү дыңналып турар. Сталинге чүдүүр чоруктуң үезинде актыг кижилерни кара нүгүлге киирип тургаш, боолап шиидер кылдыр судтап турганы, дириг арткылаан кижилерниң хоругдал лагерьлеринге бактың багы-биле хилинчектенип турганын документилер ёзугаар көргүскүлээн. Кара киндаңга өлүп чыткан кижилерниң кадайларынга болгаш уругларынга шала-була бижип шорбалаан чагаалары эмин эрттир кээргенчиг. Шыңгыы хоругдалга кирген кижини демир дужак-биле дужагылааш, чаңгыс өрээлге кииргеш, кудус салбаан демир-орун кырынга чыттырып турганын көргеш, кижиниң сөөгү чештинер. Актыг кижилерни чоннуң дайзыннары деп хоптап нүгүлдээш, байысаап турда, баштай актыын чугаалап турганнар. ооң соонда эттеп-соп, хилинчектей бээрге, «шивишкин буруузун билинген» деп меге өчүктү бээр ужурга таваржып турганнар.

«Чуланы кыпсып көр» деп делгелгени Ленин башкының музейинде делгеп көргүскени — төөгүнүң ажыкчарлыг чоруу-дур. Бистиң Алдан-Маадыр музейге төөгүнүң балалчак арнын көргүзер үе келген.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН.
Тыва музейиниң эртем ажылдакчызы.

ЫРАКСЫНМАЙН КӨРҮҢЕР

Бир чагааның изи-биле

«Негеп тур бис». «Шын» солунунуң редакциязынга Самагалдай суурдан күш-ажылдың бөлүк хоочуннарындан келген чагааның эгези ындыг. Оларның негелдези кандыгыл? Ону билип алыры-биле чагаадан чамдык одуругларны киирейн: «...Тес-Хем районнуң төвүнүң хоочуннары болгаш аныяк-өскени ойнаар клубтуг турган. Аңаа шыдыраалаар, теннистээр, бильярдтаар турдувус. Орта маргылдааларны-даа эрттирип турган. Ойнаар черлер тус-тус өрээлдерлиг— магалыг чүве болгай. Ооң соонда, райкүүскомнуң улус өөредилге килдизи өөреникчилерге класстар чедишпестир дигеш, хамык херекселин тус-тус албан черлеринге үлеп берипкеш, школа кылып каан...»

Чагааны ооң-биле төндүрүп каайн. Чүге дээрге авторлар Самагалдай суурнуң төвүнге дыштаныр хүннерде, ажыл шагының соонда ойнаар өрээлдер тып бээр дугайында айтырыгны харысалгалыг эштерге тургузуп турганын, чамдык албан черлеринде хос өрээлдерни чүге ажыглап болбазын чагаазында улаштыр бижип турар. Ооң-биле кады дыштанылга баазазы чокта аныяктарның корум-чурум үрей бээр чоруу оон кончуг хамааржыр дээр бодалды оларның илередип турары черле чөптүг.

Миндирья Чооду, Биче-оол Чооду болгаш өскелерниң-даа ол айтырыгларынга, негеп турар чүүлүнге хамаарыштыр чүнү бижип, кандыг бодал илередип болурул? Бирээде, оларның ол көдүрүп турар айтырыгларын чүүлдүг кылдыр көөр херек. Оон ыңай хоочуннарның болгаш аныяк-өскенниң хостуг үезин эрттирип, ойнап, маргыжып турганы ол бажыңын школага дедир эгидип бергенинге удурланган бодалды олар чагаага киирбээн. Ында удурланышкак бодал чок. Ол база эки-дир. Олар чүгле чаңгыс-ла чүүлдү —хостуг үе-шак эрттирер, дыштаныр болгаш ойнаар өске бажыңдан тып бээрин негеп турарлар.

Хоочуннарның ол айтырыынга харыы бээри-биле СЭКП Тес-Хем райкомунуң ийиги секретары Б. К. Шомбуңга ужуражып, аңаа оларның чагаазын көргүстүм.

— Аа, оларның бо айтырыгларын билир бис. Мооң мурнунда-ла ону чугаалажып турган, ону шиитпирлээр талазы-биле хемчеглерни районнуң спорткомитеди ап турар. А хос бажыңнар дугайында ыяш болгаш коммунал ажыл-агыйларның удуртукчулары-биле чугааны кылган бис. Оон түңнел үнмээн. Бистиң-биле чөпшээрешпейн барган. Чүге дээрге олар ол бажыңнарын боттарының коллективтеринге ажыглаар бис дээн. Ыңчангаш мооң мурнунда чылдарда ышкаш чагырып-дужаар арга-метод-биле оларны ап, ажыглап шыдавайн барган бис. Ыңчангаш хоочуннарны мегелеп канчаар боор. бо чылдың октябрь айда район төвүнге ажыглалга кире бээр чаа күш-культура-спорт комплекизин маназыннар.

Айтырыгларны дораан шиитпирлээри чөптүг чылдагааннар-биле бүтпейн барган болганда (ону боттандырар талазы-биле хемчеглер алдынып турда-ла), ам канчаар, ону күске чедир манаар дугайында Борис Кыргысовичиниң бодалынга каттышса эки.

Ол-ла чагаага хамаарыштыр районнуң спорт комитединиң даргазы А. С. Алдын-Херел мынча дээн:

— Бо айтырыгны Чооду Самданович, Дукар Калчанович мендээ тургузуп келген. Эрги клубту школаже алгаш барган чылдагаанын, амдызында суур төвүнге ындыг төп тургузар арга чогун тайылбырлап берген мен. Суур чурттакчыларынга дыштанылга талазы-биле айтырыгны дарый шиитпирлээрин спорткомитет бодап, тып турар. Самагалдайның септелге-техниктиг бүдүрүлгезинде «Кадыкшыл клувун» амдызында нийти суурнуң чону ажыглаар кылдыр көөрүн ол коллективтиң удуртукчузу В. В. Эренчин-биле дугурушкан. Ол клуб амдызында септелгеде. Оозу доосту бээрге, ынчан аңаа шыдыраа, теннис, бильярд, хүреш, тыва оюннар секциялары ажылдап эгелээр. Оларга тус-тус өртектерни доктааткан.

Чагаада хоочуннарның хомудалын районнуң спорт комитеди ынчаар шиитпирлээр деп турарын мендээ тайылбырлааш, Анай-оол Соянович районнуң өске суурларында байдалды база чугаалаан. «О. Шынаа» совхозта байдал багай эвес. Ында ийи спорт залы — школада база суурда ажылдап турар. Хүреш, хол бөмбүү, теннис секцияларында эвээш эвес аныяктар бар. «Чодураа» совхозта «Кадыкшыл клуву» эки ажылдыг. Төлевирлиг тренерлер Александр Минчир-оол, Сарыг-оол Соян тыва болгаш хостуг хүрештерниң секцияларын «Кызыгаар» совхозта удуртуп турар. База бир аныяк кижи— Айвар Санчат Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозта комсомол комитединиң секретары. Совхозта комсомол организациязын чоокта чаа удуртуп эгелезе-даа, ол ажылды ол дидими-биле сегирип алган. Айвар Махачкала хоорайга ушу гимнастиказының школазынга түр курс эрткеш, оон келгеш дораан ындыг секцияны удуртуп эгелээн. Эки чүүлдер-биле кады, районнуң спорт комитединиң шиитпирлеп шыдавайн турар айтырыглары база хөй. Ол талазы-биле ажылды чорударын олар көрүп турар.

Ам хоочуннарның чагаазынче катап эглип келиил. Аңаа немеп каар чаңгыс чүве бар. Күш-ажылдың хоочуну Ч. С. Миндирьяның бажыңынга барып чорааш, оларның хомудалдарынга хамаарыштыр удуртукчу эштерниң мендээ харыызын Чооду Самдановичиге чугаалаарымга мынча дээн: «Келгеннер эки болду. Септелге-техниктиг бүдүрүлгениң «Кадыкшыл клуву» бистиң бажыңнарывыстан элээн хериин черде болдур ийин. Чамдык кырган эштеримниң кылаштаары безин пат». Ол база чөптүг чүүл-дүр. Ынчалза-даа мындыг бодал бар. Чүл дээрге, шимчээшкин — кадыкшылды экижидерниң бир аргазы болгай. Ындыг болганда, ыраксынмайн, олче барып турарыңарны сүмелеп тур мен, хоочуннар.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ,
(«Шынның» корр.).

УЗУН НАЗЫЛЫГ

Таңды районнуң Дүрген суурнуң чурттакчызы Исак Григорьевич Иванов эрткен чылдың декабрьда 100 харлаан. Ол 1889 чылдың декабрь 20-де Белоруссияның Минск губерниязының Бобруйск суурунга хөй уруглар лыг тараачын кижиниң өг-бүлезинден төрүттүнген. Япон дайынының чылдарында тараачынның өг-бүлези Минусинскиниң бир суурунга келген.

Кажан Россия Германия-биле 1914 чылда дайылдажып турда, Исак Григорьевичини шеригже келдирткен. Аныяк солдат беш чыл иштинде шеригге турган болгаш чүгле 1919 чылда халажып чанып келген. Сибирьге келгеш база-ла шериг херээн уламчылап кирипкен. Щетинкин биле Кравченконуң отрядынга катчып алгаш ак гвардейжилерни базары-биле Тывага келген.

Эрзин биле Самагалдай аразынга Бакич деп атаманның шериин сүргеш, Тарлашкын тулчуушкунунга кээп чылча шавышкан.

Дайын төнген соонда, тайбың күш-ажылче кирген. Хуу ажыл-агый тудуп эгелээн. 1930 чылда Балгазынга колхоз тургустунарга, аңаа кирген. 1942 чылдан бээр Дүрген суурга «Кызыл тараачын» колхозка ажылдап эгелээн.

И. Г. Иванов он үш уругларның адазы. Ам оларның алды кызы, дөрт оглу чурттап, ажылдап чоруур. Юбилярның уругларының чээрби беш уругларын, үжен алды уругларының уругларының уругларын карактажып, азыражып чоруур. Улгады берген уругларының аразында тудугжулар, малчыннар, чолаачылар болгаш эмчи ажылдакчылары хөй.

Исак Григорьевичиниң көөрү багай-даа болза, чарт угааннныг, бодунуң шаа-биле күш-ажылды кылып турар. Ыяш чарар, хүл узар, печказын одаар.

—Улуг назылыг болганымда кандыг-даа чажыт чок. Арыг агаарга күш-ажыл кылып, эки чемненип өскен болгаш таакпы тыртып көрбедим — дээр.

Владимир ФОМИН.

БОКТУГ

Өвүр районнуң төвү Хандагайты биле кожазында чыдар Солчур суурнуң хөөрлери чаңгыс черде. Ол Хандагайты суурнуң мырыңай чанында. Бо чаңгыс хөөрнүң чурум-чыскаал чогун, хир-чамын кижи кайгап ханмас. Мен бодаарымга, өлген кижиге мегелеп, ыяш херим, ыяш тумбочка кылган херээ черле чок. Ындыг хөөрлерни ийи-үш чыл болганда барып көөрге, инек буза өгейин каапкан, азы ирип калган, хөөр кыры ос-хорум болган чыдар.

Төрелдер хүнү чарлап каарга, ынаар баар кижи мырыңай чок болур. «Хөөрге дегбес, ынчанмас чоор» деп хоозун чугаага чамдык кижилер алзып турары база чадавас хире. Ында бузулган, бузулбаан янзы-бүрү шилдер, лаазалар, будук банкалары, хууңнар, ыяш, демир-дес дээш, чүнү чок дээр. Таңныыл чок болганындан, бичии уруглар ону үрегдээн, ыт-куш каскан, кускун-сааскан чыылган турарын кижи бо-ла эскерер. Улус депутаттарының Хандагайты болгаш Солчур көдээ Советтериниң күүскомнары хөөрнү чурумчудар талазы-биле дарый хемчег алыры негеттинип турар.

Мадон МОНГУШ.

САДЫП АЛЗА

Чамдык черлерге чоруурга, демир-дес артынчызы, машина-техниканың үрелик кезектери чер санай чыдар боор-дур. Ылаңгыя Эрзинниң чамдык ажыл-агыйларының, совхозтарының девискээрлеринде үрелген техника артынчызы хөй. Оон ыңай, чер санай октапкан демир эндерик. Бир эвес ол бүгүнү, чижээлээрге, белеткел конторазынга суг доктааткан өртек-биле садып ап, Кызылче сөөртүп киирип турар болза, чон демир-дес артынчызын черге чыттырбас, чыгдаш дужаап турар апаар боор деп бодаар-дыр мен.

Ажыл-агыйлардан база демирни садып ап турар болза эки. Чүге дээрге олар техниканы күрүнеден база-ла садып ап турар болгай. Ажылды ынчаар организастаар болза, орулгалыг-даа боор бис.

Кыргыс ЛАМАЖАП.

КАРАҢГЫ

Мээң бо чагаамны номчааш, Эрзин районнуң даргалары хөделип үнер чадавас дээш бижидим. Районнуң төвү болур Эрзин суурнуң кудумчуларының хөй кезии дүне дүмбей караңгы, чүге дээрге ында сайгылгааннар чок.

Район төвүнүң төп кудумчузу Комсомольская кудумчузунда магазиннер, столовая бар. Ында каш борбак сайгылгаан хып турар. Пушкин кудумчузунда эвээш сайгылгаан бар.

Суурнуң бажыңнарын, кудумчуларын чырыдар талазы-биле харысалгалыг, ол дээш акша-төгерик ап турар кижилер бар турар ужурлуг. Олар чүнү кылып, чүү дээш шалын ап орар ирги?

Александр ТАВА.

«Хаактардан садып
алгаш,
Харлыг ийни
дүвүлендир
Хала-даа чок
сыыладып,
Караннадып бадайн
дээш».

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ фоточурумалы.

Болган таварылгалар

Ындыг база болгулаар-дыр

Эрткен чылын Тожунуң тайгаларынга, арга-арыынга тоорук чок, кат-чимис эвээш болганындан, адыг-хайыракан аш, күш кирип семирбээн, арган болган. Ыңчангаш чурттакчылыг черлерже чоокшулап, мал-маганга айыылды көргүскен. Август айда Тоора-Хем суурнуң чоогунга бир инекти базып каан. Ол адыгны аглааш, балыглааш чоруткан. Сентябрь ортан үезинде хем ол чарыында чурттап турар аалдарже барып, Константин Чоодунайның верандазынче кирген. Пенсионер Чоодунай хоочун аңчы кижи болгаш, улуг корттпайн, адыгның бодун коргудуп чоруткан. Адыг ол чоруурда, Чоодунайның ыдын балыглааш, бир инектиң будун чара соп каан, ооң кожазы кадайын, ажы-төлүн подвалче киргеш, эжиин бектээш, боду соңгадан үнүп турган.

Район төвүнде Зеленая кудумчузунуң бажыңында чурттакчыларга хуу тудуглары өзүп турар. Ында улус боттарының хуу чурттаар бажыңнарында үнүп-кирип, участоктарында хостуг үелеринде ажылдап турарлар. Оларның аразында мээң участогум база бар. Бодум база [illegible] бичии бажыңчыгажымда чурттап турар кижи мен. Уруум өске бажыңда. Бир-ле кежээ сес шак чартык үезинде боо дагжады. Он беш хире минута болганда, кожам Геннадий Юршин эгиштээн маңнап келди:

— Боон бар бе? Адыг чоруп тур Дүүргемниң чаңгыс-ла борбак огу-биле балыглаптым. Оон ыңай огум чок!

Менде чүү боор ийик, хлеб кезер калбак бижээмден өске чүве бар эвес. Тудугжу кижи болгаш, харындаа чидиг балдым бар болган. Ол кежээ уруум биле кадайым база меңээ аалдап келгеннер. Эжикти бектээш, уруумну орун адаанга шуглааш, кадайымга калбак бижээм тудускаш, бодум чидиг балды туткаш, чырыкты өжүргеш, соңгадан хайгаарал кылып турупкан мен. Айдың кежээ турган чүве. Кайыын бээр көстүп турар. Адыг-даа көзүлбес. Балыг адыг кедеттине берген хире. Даштын ыттарның ээргизин канчаар ону: аа чиртип-ле турлар. Соңгам баары-биле кудуруктарын мунупкан ыңай-бээр маңнажып, бажыңче сыңнып, ээрип-ле турлар. Кадайымның коргаарын канчаар, сугда ыяш-ла, сирилээр.

Ол үеде кожам боолуг улустар эвилелдеп алыры-биле өске бажыңнарже чорупкан. Оон өөрлүг, машиналыг чедип келди. Ыттар оларга оорганангаш, ам кудурукта рын көдүрүп алган ээрип турлар. Кежээкиниң он шакка 15 минута четпейн турда, Геннадий Юршин өөрү-биле, машиналыг дилеп тургаш, балыглаан адыын даялап каан.

Эртенинде билгеним: кудумчу кежилдир кожамның соңгазының баары-биле эрткеш, хаваның кажаазын ажыдып шыдавайн, (хөөн чок болган чадавас), ара карташ, бистиң талаже кел чорда, ыттарның ээргизинге шыдавайн, Геннадий үнүп келгеш, боолаан. Чурттап турар черивис арга иштии. Ыңчангаш Генаның боозун алгаш, сезиктиг үнүп келгени ол болган.

Кожам уруг подвалынга уругларыбиле 2 шак ажыг олурган. Улус барып, оожуктуруп, сөглевээн болза, хондур-даа олурар чадавас. База бир кожам уруг ийи уруун хепкербейн-даа, чүгле хөйлеңнерлиг, төрелиниң бажыңынга маңнап четкенин билбейн барган болган.

Ам черле боо чок олурбас-тыр. Боду боолаар кончуг боодан чагыдып алгаш, сыгыр октан октааш, белен олурайн адыр. Келзе келгей-ле деп бодап алдым.

Каң-оол ХЕРТЕК.
Тоора-Хем суур.

ТВ

ЯНВАРЬ 5
БИРГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

6.30 120 минута. 8.35 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттал г а з ы». Уран-чечен фильм. Бирги фильм. 4-кү сериязы. 9.45 «Карак чивеш аразы, доктаа!» 10.25 «Бистиң салгаашкынывыс». Ийи ужуражышкын. 11.00 Улусчу чогаадылганың «Радуга» телепрограммаларының 8-ки делегей фестивалы. «Латин парус» (Италия). 11.30 Уруглар шагы. 12.30 «Үе». 13.00 «Мээң өннүүм—аът». Эртем-тайылбырлыг фильм. 7-8 сериялары. 13.50—14.40 Уругларга фильм. «Чук биле Гек». 15.30 «Грант капитанны дилеп чорутканы». Уран-чечен фильм. 4-кү сериязы. 16.35 «... 16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылгага музыкалыг капсырылга. 18.25 Реклама. 18.30 «Үе». 19.00 «...16 харга чедир болгаш оон улуг назы» дамчыдылганың уланчызы. 19.30 «Дон Кихот биле Санчонуң амыдырал-чурттталгазы». Уран-чечен фильм. Бирги фильм. 4-кү сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 Чугула интервью. 21.40 «Көрүүшкүн». 23.10 «Ол болган... болган...» 23.30—23.45 «Эгезин чуруп алыры». Улуг кижилерге мультфильм.

ИЙИГИ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Карагод» ансамбльдиң күүселдезинде орус шүлүкчүлерниң ырлары. 8.45 Англи дыл. 9.15 Аныяк көрүкчүлер театры. К. Гоцци —«Күскун». Фильм шии. 11.15 Англи дыл. 11.45 Уругларга фильм. «Хүлер куш». 1-ги сериязы. 12.50 Барымдаалыг фильм. «Ындыг-ла болзун». 13.20 Ритмниг гимнастика. 13.50—14.55 «Легендадан келген кыс». 2-ги сериязы. 17.00 Мультфильмнер. 17.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Сеткил-сагыжым сактышкыннар-биле долду». 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе».

КЫЗЫЛДАН

19.00 Симфониялыг оркестр концерти. 19.30 Медээлер. 19.35 Медээлер. 19.45 Чарлалдар. 19.50 Киножурнал.

МОСКВАДАН

20.00 «Тамчыктыг удунар чаштар!» 20.15 «Парнасче чада». 20.30 Барымдаалыг фильмниң баштайгы көргүзүү. 20.50 РСФСР хоорайларының телестудиялары. А. Шнитке. Концерт. 21.30 «Моглалкан хүн». Уран-чечен фильм (ССРЭ, КУДР). 23.00—23.35 «Чаа чыл дүнезиниң аялгалары». Львовтан дамчыдылга.

ҮШКҮ ПРОГРАММА
МОСКВАДАН

17.00 Мультфильмнер. 17.30 Белорус ССР-ниң Күртелерадиозу. «Сеткил-сагыжым сактышкыннар-биле долду». 18.00 Ритмниг гимнастика. 18.30 «Үе». 19.00 Украин ССР-ниң Күртелерадиозу. «Гарт». Аныяктар студиязы. 20.00—20.15 «Тамчыктыг удунар, чаштар!»

КИНО

ЯНВАРЬ 5

«НАЙЫРАЛ»: **«Тайна старого парка»** 10.00. **«Смиренное кладбище»** 11.30. **«С течением времени»** (Индия, 2 сериялыг) 13.30, 16.20, 19.10.

«ВОСТОК»: **«Очень страшная история»** 12.00. **«Двое и одна»** 13.40. **«Кинг-Конг»** 17.20. (Ийи сериялыг). **«Одиночка»** 15.30, 19.50.

«ПИОНЕР»: **«Похищение чародея»** 19.00. **«Она с метлой, он в черной шляпе»** 11.00, 14.10. **«Бесстрашный атаман»** 12.30, 15.40. **«На помощь, братцы»** 17.00. **«Приключения Квентина Дорварда, стрелка королевской гвардии»** 19.30, 20.30.

«КАА-ХЕМ»: **«Роня, дочь разбойника»** 11.40. **«Дайте мужа Анне Дзаккео»** (Италия) 13.30, 15.20, 17.10, 19.00.

«ЕНИСЕЙ» к-б: **«Две стрелы»** 17.30, 19.30.

ДЫННАДЫГ

Суг курлавырларын комплекстиг ажыглаарының Тывада килдизи Кызыл хоорайның Калинин кудумчузунда 128 «а» бажыңның дөрткү каъдында турарын уксилдис суг ажыглап турар бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга дыңнадып тур.

ЧАГЫГЛАРНЫ КИИРИП БОЛУР

Доктаамал эвес токтуг электроагрегаттарны (бичии электростанцияларны) **туда өртек-биле садып алырын** Тыва респотребсоюз саналдап турар.

Чырык-биле хандырарынга, чем белеткээринге, электроприборларны ажылладырынга, кодээ ажыл-агыйда механизмнерни болгаш өске-даа дериг-херекселдерни хөделдирерингe агрегат бүрүзүнүң күчүзү бүрүн четчир.

Бир агрегаттың өртээ — 2600 рубль.

Чурттап турар черлериниң аайы-биле чагыгларны **хереглекчилер ниитилелдеринге** киирип болур.

667000, Кызыл хоорай Красноармейская, 100

Индекс 54241

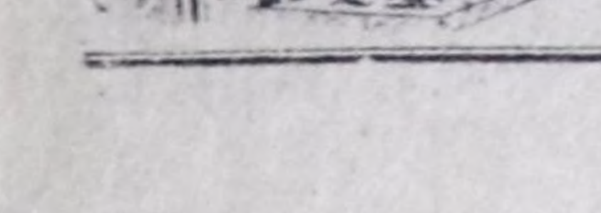

Редактор
В Ф ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34; ◆ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; ◆ приемная — 3-34-26; ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-82; ◆ оралакчылары — 3-45-93; Килдистер: ◆ партийжи амыдырал — 3-36-82; 3-36-25; идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98; 3-41-23; ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ [illegible] — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11; ◆ чагаа килдизи — 3-39-03; 3-34-39; ◆ очулга — 3-34-93; ◆ корректорлар — 3-37-11; ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41; ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер полиграфия болгаш ном садыгының херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы Кызыл Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу бажың № 1.

Чагыг № 360.
ТС—00010.